

Wicher, Sebastian

Twórczość architektoniczna Stanisława Bukowskiego na tle epok

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 10, 2004, s. 189-250

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SEBASTIAN WICHER
Białystok

Twórczość architektoniczna Stanisława Bukowskiego na tle epoki*

W tym roku mija 100. rocznica urodzin i 25. rocznica śmierci architekta Stanisława Bukowskiego – artysty, którego skala zainteresowań oraz bogaty dorobek na polu architektury, plastyki, piśmiennictwa i myśli naukowej przyczyniły się do tego, że słusznie przez wielu nazywany był „człowiekiem renesansu”.

Materiały źródłowe dotyczące osoby Stanisława Bukowskiego¹ do niedawna znajdowały się przede wszystkim w posiadaniu jego rodziny. Pokazną liczbę archiwaliów zgromadził wieloletni przyjaciel architekta Jerzy Stadnicki z Warszawy. Po jego śmierci wszystkie materiały trafiły do warszawskiego Muzeum Literatury². Należą do nich świadectwa szkolne i akademickie, dokumenty osobiste, zaświadczenia, pisma urzędowe, fragmenty wywiadów z Bukowskim, wiele notatek bibliograficznych, liczne fotografie, a także bogata korespondencja Stadnickiego prowadzona z architektem na przestrzeni kilku lat i zawierająca informacje z jego życia osobistego, wzmianki dotyczące zainteresowań, twórczości projektowej i konserwatorskiej oraz działalności społeczno-kulturalnej. Część wymienionych archiwaliów Stadnicki przekazał w połowie lat 80. XX w. warszawskim instytucjom naukowym – Bibliotece Narodowej³ i archiwum Polskiej Akademii Nauk⁴. J. Stadnicki, jeszcze za życia architekta Bukowskiego, z pomocą jego współpracowników jako pierwszy czynił starania o monograficzne opracowanie dorobku artysty⁵, jednak z powodu braku zainteresowania ówczesnych wydawców nie zdołał zrealizować tego zamierzenia.

* Artykuł stanowi skróconą, poprawioną i uaktualnioną wersję mojej pracy magisterskiej, zatytułowanej *Twórczość architekta Stanisława Bukowskiego w obszarze architektury współczesnej i zabytkowej na tle epoki*, napisanej w roku 2002, pod kierunkiem prof. dra hab. inż. arch. Jana Tajchmana, w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. **W tym miejscu chciałbym dodać, że artykuł pt. *Alumnat wojskowy w Tykocinie. Historia, przebudowy i konserwacja*, który ukazał się w poprzednim zeszycie „Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Podlaskiego”, stanowi skróconą wersję pracy licencjackiej, napisanej w roku 2000, pod kierunkiem dra Janusza Krawczyka, na ww. uczelni.** Jednocześnie składam serdeczne podziękowania Panu Profesorowi i Panu Doktorowi oraz Panu Profesorowi Marianowi Arszyńskiemu za cenne uwagi i pomoc przy sporządzaniu ww. opracowań.

Bogate zbiory, związane z osobą S. Bukowskiego, posiadają również bratnię jego żony – Placydy z Siedleckich Bukowskiej – Joannę Łempicką i Małgorzatę Siedlecką, obie z Białegostoku⁶. W skład ich wchodzi cenny materiał ikonograficzny, m. in. szereg projektów wykonanych odręcznie lub w postaci kopii przedstawiających przede wszystkim budynki współczesne, projekty do obiektów zabytkowych, plany związane z wystrojem wnętrz i małą architekturą oraz fotografie z życia osobistego i zawodowego architekta. Zbiory dodatkowo zawierają szereg dokumentów, jak umowy o pracę, zlecenia prac projektowych, protokoły z posiedzeń komisji architektonicznych, rachunki, dokumenty osobiste, dyplomy, wycinki prasowe i korespondencje. Część materiałów dotyczy także żony architekta. W archiwaliach tych można odnaleźć maszynopisy kilku artykułów popularnonaukowych z różnych dziedzin, w większości są to kopie wspomnianych prac znajdujących się w archiwum PAN.

Na podstawie wymienionych wyżej materiałów źródłowych można wyodrębnić w pracy twórczej architekta dwa okresy: „wileński” i „białostocki”. Podział ten staje się bardziej wyraźny po prześledzeniu źródeł publikowanych, związanych z osobą S. Bukowskiego. Pierwsze z nich pojawiają się już przed 1939 r. w prasie wileńskiej oraz na łamach specjalistycznych periodyków dotyczących architektury. Bogate w ikonografię publikacje, poświęcone są przede wszystkim pracom prowadzonym przy regulacji wileńskiego Placu Katedralnego oraz mauzoleum grobów królewskich w tamtejszej katedrze⁷. Znacznie mniejszy zasób informacji posiadamy na temat architektury współczesnej projektowanej przez Bukowskiego oraz jego losów w czasie wojny⁸. Wiadomości, dotyczące realizacji wileńskich zamieszczone zostały również w opracowaniach wydanych już po roku 1945⁹, także w powojennej literaturze litewskiej¹⁰. Warto nadmienić, że część danych pochodzi od samego architekta, co ma szczególne znaczenie dla badań nad jego dorobkiem.

Kolejne źródła publikowane odnoszą się przede wszystkim do twórczości architektonicznej i działalności konserwatorskiej Bukowskiego w okresie „białostockim”. Pierwszymi z tej grupy są materiały, które można określić jako biograficzne, będące zapisem wywiadów prowadzonych z architektem, wspomnieniami pośmiertnymi, a także biogramami, w których możemy odnaleźć zarówno informacje o jego życiu prywatnym, jak i dotyczące przebiegu prac architektoniczno-konserwatorskich¹¹.

Dokładne materiały, charakteryzujące projekty architektoniczne autorstwa Bukowskiego, stanowią przede wszystkim wspomniane archiwalia J. Łempickiej i M. Siedleckiej, zaś dotyczące prac projektowych w zakresie architektury zabytkowej, w postaci projektów, dokumentacji historyczno-architektonicznych i konserwatorskich znajdują się w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku oraz delegatur terenowych tegoż Urzędu w Łomży i Suwałkach¹². Niepublikowane dotąd materiały źródłowe dotyczące prac remontowo-konserwatorskich kościoła w Raczkach udało się odnaleźć w tamtejszym archiwum parafialnym¹³, z kolei w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku przechowywany jest projekt niezrealizowanego białostockiego kościoła Miłosierdzia Bożego¹⁴.

W publikacjach dotyczących odbudowy i konserwacji zabytków na terenie północno-wschodniej Polski, tylko w nielicznych przypadkach wspomina się

o Bukowskim jako autorze projektów, inwentaryzacji, ekspertyz i innych dokumentacji. Jeden z jego projektów opublikowano w roku 1946, w katalogu wydawnym przez Ministerstwo Odbudowy¹⁵. Jednak architekt znany jest przede wszystkim z opracowań poświęconych białostockiemu założeniu pałacowo-ogrodowemu Branickich¹⁶, rozwojowi przestrzennemu Białegostoku i jego odbudowie¹⁷ oraz niektórym zabytkom z terenu d. województwa białostockiego¹⁸.

Nazwisko Bukowskiego dość często łączone jest z pracami dotyczącymi zagospodarowania terenu wokół białostockiego kościoła św. Rocha i wyposażenia wnętrza tej świątyni¹⁹, kościoła w białostockiej dzielnicy Dojlidy²⁰ oraz w kilku innych miejscowościach²¹. Omówienia pojedynczych obiektów sakralnych projektowanych lub odbudowywanych przez architekta podjął się ostatnimi czasy historyk sztuki Krzysztof Jabłoński²².

Do obiektów użyteczności publicznej zrealizowanych według projektów Bukowskiego na terenie Białegostoku i okolic należy: dawny Dom Partii, hotel Cristal i inne, które z braku materiałów archiwalnych trudno zlokalizować, ze względu na zmianę ich funkcji, bądź nie obowiązujące dziś nazwy instytucji, jakie nimi gospodarowały. Jedynym źródłem mogą być relacje świadków pamiętających tamte czasy.

* * *

1. Stanisław Bukowski – portret, l. 70. XX w. Fot. autor nieznany (z archiwum J. Stadnickiego z Warszawy, ob. w zb. Muzeum Literatury w Warszawie).

Stanisław Bukowski – portrait, 1970s.
Photo: unknown author (from the archive of J. Stadnicki in Warsaw, today: coll. of the Museum of Literature in Warsaw).

Stanisław Bukowski urodził się 21 stycznia 1904 r. w Rypinie (woj. kujawsko-pomorskie), jako drugi, spośród czwórki dzieci Antoniego (1878-1952), urzędnika, i Leokadii (1879-?) z Mielczarskich(?). Początkowo rodzina Bukowskich zamieszkiwała w Lipnie. Po ukończeniu dwóch klas w miejscowym gimnazjum im. S. Żuchowskiego, Bukowski przeniósł się do Warszawy, gdzie kontynuował naukę w gimnazjum im. T. Rejtana, w którym w roku 1922 uzyskał świadectwo dojrzałości²³. W tymże roku wstąpił na Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. Studia ukończył z oceną bardzo dobrą w roku 1933, uzyskując tytuł inżyniera architekta (później mgr inż. architekta)²⁴, a ich uwieńczeniem była praca dyplomowa wykonana pod kierunkiem prof. Rudolfa Świerczyńskiego²⁵. Zaraz po ukończeniu studiów pracował od 1 maja do 1 września 1933 r. w biurze projektowym prof. Czesława Przybylskiego²⁶. Na przełomie roku 1933/34, otrzymał roczne stypendium Wydziału Architektury PW na pogłębienie wiedzy za granicą i udał się w podróż po Europie, podczas której zwiedził Czechy, Austrię, Belgię, Holandię i Niemcy. Dłużej zatrzymał się we Włoszech i Francji, poznał też Hiszpanię i Afrykę Północną²⁷.

2. Studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej – Stanisław Bukowski widoczny w ostatnim rzędzie (drugi od prawej), lata 30. XX w. Fot. autor nieznany (z archiwum J. Stadnickiego z Warszawy, ob. w zb. Muzeum Literatury w Warszawie).

Students of the Department of Architecture at Warsaw Polytechnic – Stanisław Bukowski in the last row (second from the right), 1930s. Photo: unknown author (from the archive of J. Stadnicki in Warsaw, today: coll. of the Museum of Literature in Warsaw).

3. Stanisław Bukowski wraz z żoną Placydą Siedlecką-Bukowską w ogrodzie pałacowym Branickich w Białymstoku, pocz. lat 70. XX w. Fot. autor nieznany (z archiwum J. Stadnickiego z Warszawy, ob. w zb. Muzeum Literatury w Warszawie).

Stanisław Bukowski together with wife Placyda Siedlecka-Bukowska in the Branicki Palace gardens, beginning of 1970s. Photo: unknown author (from the archive of J. Stadnicki in Warsaw, today: coll. of the Museum of Literature in Warsaw).

4. Stanisław Bukowski wraz z Władysławem Paszkowskim – pierwszym powojennym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Białymstoku, 1948. Fot. autor nieznany (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).

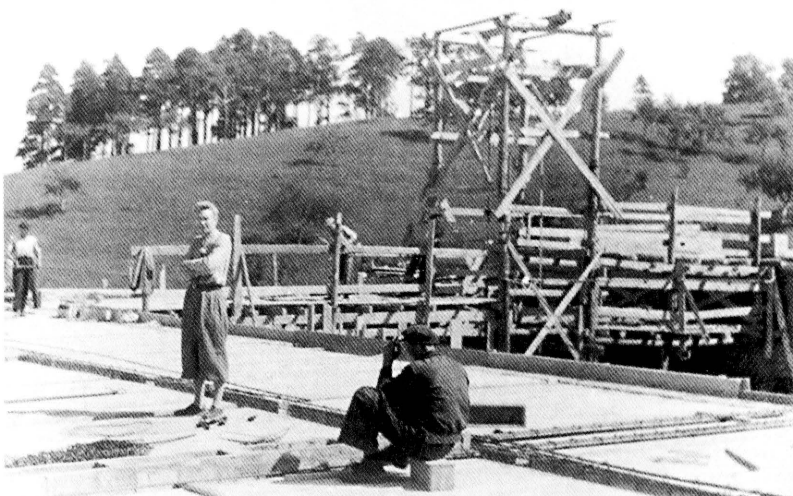
Stanisław Bukowski together with Władysław Paszkowski – the first post-war Voivodeship Conservator of Historical Monuments in Białystok, 1948. Photo: unknown author (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).

Po powrocie do kraju pracował przez rok akademicki 1934/35 na Wydziale Architektury PW, jako starszy asystent prof. Franciszka Krzywdy-Polkowskiego w Katedrze Architektury Wnętrz i Krajobrazu²⁸. Od roku 1934 został członkiem Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polski²⁹.

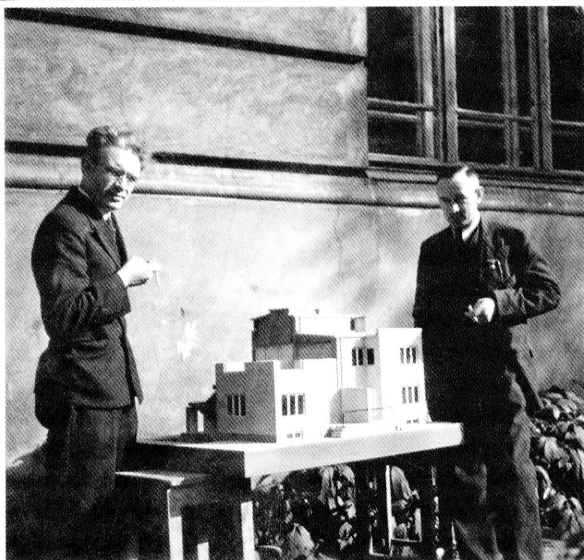
5. Stanisław Bukowski (z lewej) przy budowie Szkoły Powszechnej przy ulicy Beliny-Prażmowskiego (ob. Lepkałnio) w Wilnie, proj. Romuald Gutt, 1938. Fot. autor nieznany (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).

Stanisław Bukowski (from the left) on the construction site of the Primary School in Belina-Prażmowski Street (today: Lepkałnio) in Wilno (Vilnius), design: Romuald Gutt, 1938.
Photo: unknown author (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).

W roku 1936 zachęcony ofertą ciekawej pracy wyruszył do Wilna, gdzie otrzymał posadę w Miejskim Biurze Urbanistycznym, na której pozostawał do roku 1940³⁰. Razem z Leszkiem Teodozym Dąbrowskim, asystentem wybitnego polskiego architekta – prof. Romualda Gutta, zajmował się przede wszystkim architekturą przestrzeni. Zapewne już poza pracownią, w ramach prywatnej działalności architektonicznej, uczestniczył w projektowaniu obiektów użyteczności publicznej i budynków willejowych³¹. Również w Wilnie rozpoczął pracę przy zabytkach³².

W Wilnie poznał przyszłą żonę – Placydę Siedlecką³³, wówczas studentkę Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu im. Stefana Batorego, później artystkę malarzkę. Pobrali się w roku 1937³⁴ i zamierzali osiąść

6. Stanisław Bukowski (z lewej) wraz z prof. Romualdem Guttem (?) przy modelu modernistycznej willi, Wilno, lata 30. XX w. Fot. autor nieznany (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).

Stanisław Bukowski (from the left) together with Prof. Romuald Gutt (?) next to a model of a modernistic villa, Wilno, 1930s. *Photo: unknown author (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).*

w Wilnie na stałe³⁵, jednak II wojna światowa pokrzyżowała ich plany. Po jej wybuchu architekt pracował początkowo jako naczelnik i główny architekt wileńskiego oddziału Przedsiębiorstwa Projektowo-Planistycznego Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, biorąc udział w poważnych przedsięwzięciach inżynierjno-budowlanych³⁶. Później razem z żoną utrzymywali się z zajęć dorywczych, jak malowanie pocztówek i szycie strojów komunijnych³⁷.

Na początku roku 1945 Bukowscy osiedlili się w Białymstoku, rodzinnym mieście żony³⁸. W zniszczonym w czasie wojny niemal w 80 proc. Białymstoku – jak pisze H. Wilk – rozpoczął Stanisław Bukowski pracę jako jeden z trzech architektów, w rękach których spoczywały wszystkie problemy projektowo-budowlane całego województwa³⁹. Trzydziestokilkuletnia działalność Bukowskiego na terenie miasta i okolic szła dwoma głównymi torami: odbudowy zabytków i twórczości projektowej.

W Pracowni Konserwacji Zabytków Architektury, zorganizowanej wspólnie z Władysławem Paszkowskim, ówczesnym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, Bukowski z niewielką grupą współpracowników sporządzał projekty zabezpieczenia, a następnie odbudowy i rekonstrukcji zniszczonych zabytków. Pracownią tą kierował w latach 1947-1949 oraz 1952-1958. Nadzorował odbudowę wielu zabytków tego miasta i okolicy z zespołem pałacowo-parkowym Branickich na czele⁴⁰. Drugą główną dziedziną jego twórczości była architektura sakralna i użyteczności publicznej.

Piastował także odpowiedzialne stanowiska w różnych instytucjach urbanistyczno-architektonicznych, najdłużej we wspomnianej Pracowni Konserwacji Zabytków, Centralnym Biurze Projektów Architektonicznych i Budowlanych: Miastoprojekt-Wschód (1949-1952), Białostockim Biurze Projektów Budownictwa Ogólnego (1958-1970) oraz Komitecie Zakładowym Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” (1969-1974)⁴¹. Często wchodził w skład komisji techniczno-opiniodawczych, m.in. był przewodniczącym Komisji Architektoniczno-Budowlanej przy Wydziale Budownictwa Prezydium WRN, rzeczoznawcą-doradcą do spraw urbanistyki w Dziale Budownictwa Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku oraz członkiem różnych komisji artystycznych⁴².

Poza działalnością ściśle zawodową był aktywny w wielu innych dziedzinach. W latach 1946-1952 zajmował się dydaktyką jako nauczyciel projektowania w Liceum (później Technikum) Budowlanym w Białymstoku⁴³. Wykształcił w tym czasie wielu zdolnych młodych ludzi, którzy pracowali w Białymstoku jako architekci, inżynierowie i technicy. Zwracał przede wszystkim uwagę na wyrobienie kulturalne swych uczniów i na rozwinięcie w nich zamiłowania do obranego zawodu⁴⁴.

Z pasją poświęcał się również działalności społeczno-kulturalnej, jako założyciel, a później aktywny członek (okresowo – prezes) białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych⁴⁵, skarbnik oddziału białostockiego Związku Polskich Artystów Plastyków⁴⁶, wiceprezes miejscowego oddziału Stowarzyszenie Architektów Polskich⁴⁷, członek Białostockiego Towarzystwa Naukowego⁴⁸ i Polskiego Towarzystwa Archeologicznego⁴⁹.

Bywał prelegentem i inicjatorem wielu akcji kulturalnych. Zgromadził niezwykle bogaty zbiór książek, poświęconych historii estetyki i kultury artystycznej. Interesował się także fotografią, plastyką, kolekcjonerstwem, również sztuką kuli-

narną⁵⁰. Stale pogłębiał wiedzę, wiele czytał z bardzo różnych dziedzin, a swoje przemyślenia zaczął stopniowo opracowywać na piśmie. Pod koniec życia był autorem kilkunastu, może kilkudziesięciu szkiców popularnonaukowych, przeważnie pozostałych w maszynopisie, częściowo drukowanych⁵¹.

Był człowiekiem niezwykle żywotnym, uczynnym, prawym, powszechnie cenionym i szanowanym, a jednocześnie ze względu na swą skromność nie zabiegał o rozgłos. Wiele projektów wykonywał bezpłatnie, zwłaszcza instytucjom kościelno-charytatywnym⁵².

Nad jego życiem osobistym zaciążyło ciężkie kalectwo jedyne dziecko, syna Andrzeja, urodzonego w roku 1951. Zwłaszcza po śmierci żony stał się dlań jedynym opiekunem i rolę tę pełnił z niezwykle oddaniem. Sam jednak coraz bardziej zapadał na zdrowiu⁵³. Zmarł w Białymstoku 1 marca 1979 r. na niewydolność układu krążenia w szpitalu przy ul. Sienkiewicza. Pochowany został na białostockim cmentarzu św. Rocha, gdzie spoczął obok żony⁵⁴.

Spośród licznych odznaczeń i nagród, jakie mu przyznano, do ważniejszych należą: nagroda Komitetu Urbanistyki i Architektury za projekt odbudowy i przebudowy pałacu Branickich w Białymstoku (1956) oraz nagroda tegoż Komitetu za plan realizacyjny śródmieścia m. Białegostoku (1957) projektowanego razem z zespołem, Nagroda m. Białegostoku za odbudowę zabytków (1957), Srebrny Krzyż Zasługi za całokształt działalności architektonicznej (1959), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1969) oraz odznaka honorowa Zasłużony Białostoczyczyńie (1973)⁵⁵. W lipcu 2002 r. w hallu zabytkowego białostockiego ratusza – siedzibie Muzeum Podlaskiego – odsłonięto tablicę pamiątkową poświęconą Stanisławowi Bukowskiemu.

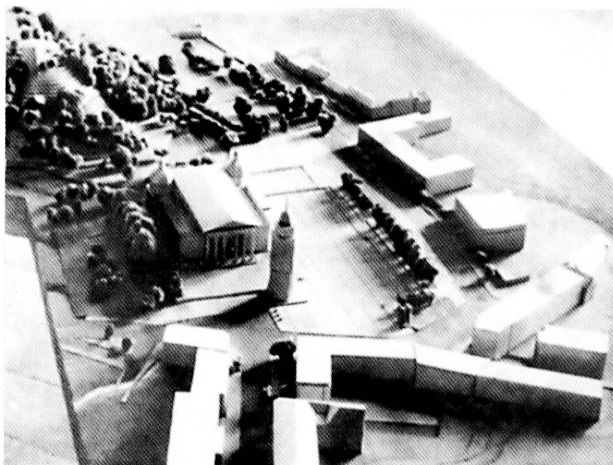
* * *

Pierwsze prace projektowe architekt Bukowski wykonywał jeszcze w Warszawie, w biurze prof. Cz. Przybylskiego, biorąc udział przy *opracowywaniu rysunków wykonawczych, dozorowaniu robót i sprawdzaniu rachunków, przy czym wykazał duże zasoby uzdolnienia, sumienności i wiedzy fachowej*⁵⁶.

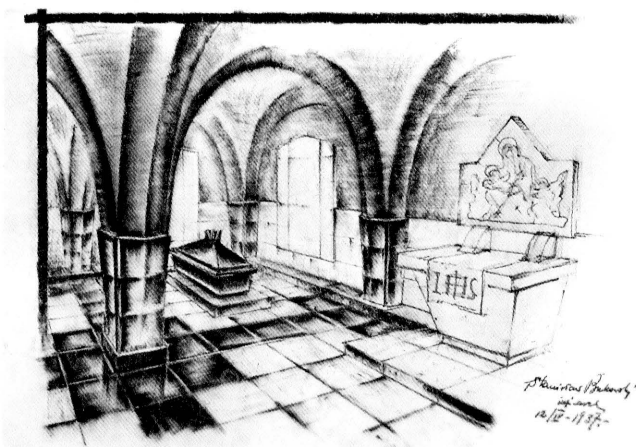
Po przybyciu do Wilna w roku 1936, architekt objął posadę współpracownika prof. Gutta. Jedną z pierwszych znanych prac Bukowskiego był projekt bramy wejściowej stadionu sportowego, do którego w 1938 roku Gutt zaprojektował trybuny i dach. W pełni zrealizowano jedynie projekt Bukowskiego⁵⁷.

Kolejną realizację stanowiła szkoła powszechna przy ulicy Beliny-Prądmowskiego, wzniesiona w latach 1938-1939 według projektu R. Gutta z udziałem S. Bukowskiego w toku realizacji. Jak podaje E. Małachowicz: *szkoła ta była przykładem nowoczesnego, funkcjonalnego rozwiązania i wyposażenia, a jej architektura znakomicie wkomponowana w pofalowany i lesisty krajobraz otoczenia. Podobnie jak bliźniacza szkoła na Antokołu [wg projektu Stefana Narębskiego – S.W.], składa się ona z dwóch brył usytuowanych w podkowę z łącznikiem w głębi. Łącznik związany z górzystym terenem żelbetowym mostkiem poprzedzony był od strony frontowej ozdobnym ogródkiem. Szczególnie wyróżnia się ściana szczytowa skrzydła południowego, licozana kamieniami z narzutowych głazów granitowych z mozaikowymi motywami dekoracyjnymi*⁵⁸.

Architekt brał udział również w projektowaniu budynków willowych, znajdujących się przed wojną przy ulicy Dąbrowskiego 14 i przy ulicy Kamiennej 5 na terenie Góry Bouffałowej, w części przeznaczonej pod zabudowę. Tylko ta ostatnia, będąca własnością mecenasa S. Bagińskiego, została ukończona przed wrześniem 1939 r. Jest to budynek piętrowy, o gładkich elewacjach, z balkonem ograniczonym charakterystycznymi, rurowymi balustradami i pionową bryłą klatki schodowej z wysokim oknem przechodzącym przez obydwie kondygnacje⁵⁹.

7. Wilno. Projekt urbanistyczny regulacji placu Katedralnego i otoczenia (makieta), opracowany w ramach Miejskiego Biura Urbanistycznego miasta Wilna przez S. Bukowskiego pod kier. prof. Romualda Gutta, 1936-1937, makietę wykonał S. Bukowski. Fot. S. Bukowski (wg: *Romuald Gutt*, pod red. Olgierda Czernera, Warszawa 1968, il. 43).
Wilno. Town planning design of Katedralny Square and surrounding (model), prepared in the Municipal Town Planning Office by S. Bukowski under the supervision of Prof. Romuald Gutt, 1937-1938, model: S. Bukowski. Photo: S. Bukowski (acc. to: *Romuald Gutt*, ed. by Olgierd Czerner, Warszawa 1968, fig. 43)

8. Szkieletowy projekt aranżacji wnętrza mauzoleum królewskiego w katedrze wileńskiej, opr. S. Bukowski, 1937. Fot. S. Bukowski (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).
Sketch design of an arrangement of the interior of the royal mausoleum in Wilno cathedral, prep. by S. Bukowski, 1937. Photo: S. Bukowski (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).

Omawiając wspomniane prace trudno ustalić, jak duży był tu wkład architekta Bukowskiego. O ile zrealizowaną bramę stadionu można uznać za pracę autorską, to szkoła niewątpliwie jest dziełem Gutta i jako taka figuruje w opracowaniach poświęconych architektowi. Niemniej jednak udział Bukowskiego w tych realizacjach oraz współpraca z jednym z najwybitniejszych architektów polskich nie pozostały bez wpływu na jego późniejszą twórczość.

Od początku pobytu w Wilnie Bukowski, obok wykonywania planów obiektów współczesnych, uczestniczył także w sporządzaniu projektów związanych z architekturą zabytkową. W połowie lat 30. rozpoczęto prace nad korektą układu

miejskiego w Wilnie. Za naczelne zadanie urbanistyczne uznano przede wszystkim regulację placów miejskich: Katedralnego, Ratuszowego i Napoleona. Rozciągający się na południowy wschód od katedry obszerny Plac Katedralny, powstały w wyniku zburzenia przez zaborców w latach 1799-1803 dolnego zamku wileńskiego i późniejszych (1831) prac związanych z budową twierdzy, przez czas dłuższy pozostawał całkowicie poza zasięgiem uwagi architektów i urbanistów. Dopiero od 1935 r. zaczęto poważnie zastanawiać się nad jego regulacją, kiedy to postanowiono, że na odpowiednio zaaranżowanym Placu Katedralnym zostanie wzniesiony pomnik marszałka J. Piłsudskiego. W związku z tym, rozpisano dwa konkursy, lecz wyróżnione w nich projekty nie zostały zakwalifikowane do realizacji⁶⁰.

Ostatecznie Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Piłsudskiego zaproponował prezydentowi miasta, aby zagadnieniem regulacji Placu Katedralnego zajęło się Miejskie Biuro Urbanistyczne, w którym w latach 1936-1937 powstał firmowany przez Romualda Gutta plan ukształtowania Placu Katedralnego. Podstawowym założeniem projektu było rozstrzygnięcie rozwiązań komunikacyjnych i oprawy plastycznej placu⁶¹. Niedługo po zatwierdzeniu do realizacji wspomnianego projektu z inną koncepcją, wskazującą większą regularność w ukształtowaniu placu, wystąpił znany wileński artysta Ludomir Slendziński. W związku z tym rozgorzała polemika, która miała swój szeroki oddźwięk w prasie wileńskiej, jak również na łamach specjalistycznego pisma „Architektura i Budownictwo”. Tam też wileński historyk sztuki, ks. dr Piotr Śledziewski wspólnie z architektem Bukowskim, prezentując projekt według koncepcji Gutta, twierdzili, że praca Slendzińskiego jest *jakby interpretacją projektu Miejskiego Biura Urbanistycznego, opartą na tych samych podstawowych założeniach, lecz nie uwzględniających problemów pejzażowych. Prócz tego różnica polega na wprowadzeniu akcentów plastycznych w postaci 8 rzeźb figuralnych wzdłuż południowej ściany placu na tle zieleni*⁶². Na następnych stronach czasopisma, projekt Miejskiego Biura Urbanistycznego skrytykował Kazimierz Kieniewicz, opowiadając się jednocześnie za koncepcją Slendzińskiego jako wyraziciela sfer artystycznych i kulturalnych miasta. Według Kieniewicza koncepcja Gutta jest pozbawiona wartości artystycznych, godna raczej *niwelatora, kanalizatora i ogrodnika*⁶³.

Ogólnie rzecz ujmując, rozwiązanie Placu Katedralnego, napastowane z pozycji tradycjonalistycznego monumentalizmu, wprowadzało zieleni do śródmieścia, zamiast proponowanej dużej ilości symbolicznych rzeźb, ustawionych na geometrycznie prostokątnym placu⁶⁴. Mimo tych kontrowersji Zarząd Miejski utrzymał w mocy pierwotną decyzję i w 1938 r. rozpoczęta została realizacja projektu Gutta, ogłoszono także konkurs na pomnik Marszałka⁶⁵. Niestety, brak funduszy nie pozwolił na spełnienie postulatów konserwatorskich, uzasadniających konieczność przeprowadzenia badań wykopaliskowych i inwentaryzacji pozostałości Dolnego Zamku⁶⁶.

Regulacja wileńskiego Placu Katedralnego obok uporządkowania Rynku Głównego w Krakowie i otoczenia Zamku Królewskiego w Warszawie, zyskała największy rozgłos w okresie międzywojennym. Według K. Pawłowskiego te trzy realizacje stanowiły istotny wkład w rozwój metod planowania urbanistycznego⁶⁷.

Jeżeli chodzi o pomnik Marszałka, to według koncepcji Miejskiego Biura Urbanistycznego – jak zaznaczali ks. P. Śledziewski i S. Bukowski – *pomnik mający*

*tam być wzniesiony, rozumiano jako obiekt wielocłonowy, o wybitnej przewodzie elementów architektonicznych, wychodząc z założenia, iż w bogatym otoczeniu roślinnym rzeźba figuralna ginie jako akcent kompozycyjny, natomiast formy architektoniczne kontrastując z zielenią stanowić będą dostateczne, lecz nie zasilne zakończenie całej kompozycji od strony wschodniej*⁶⁸. Rozstrzygnięcie konkursu na pomnik Marszałka Piłsudskiego nastąpiło w dniu 19 kwietnia 1939 roku. W skład komisji Sądu Konkursowego powołanego przez Wojewódzki Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego wchodził: arch. Mieczysław Kotarbiński, prof. Ludomir Slendziński, prof. Marian Morelowski, konserwator zabytków Witold Kieszkowski, ks. dr Piotr Śledziwski oraz inż. Stanisław Bukowski, zaś przewodnictwem Sądu objął gen. broni Kazimierz Sosnkowski. Uchwalono jedynie zakupienie 6 prac uznanych za najlepsze⁶⁹. Żadnego z nadesłanych projektów nie zakwalifikowano do wykonania i postanowiono, że ostateczne opracowanie projektu ma nastąpić w drodze zamówienia prac u kilku artystów rzeźbiarzy⁷⁰.

Kolejną pracą projektową Bukowskiego w ramach architektury zabytkowej była aranżacja wnętrza krypty – mauzoleum w katedrze wileńskiej⁷¹. W związku z odkryciem grobów królewskich w połowie września 1931 roku, na wniosek Komisji Technicznej i Komisji Historyczno-Archeologicznej, wojewoda wileński zwrócił się do prof. Juliusza Kłosa, sprawującego wówczas kierownictwo robót konserwatorskich przy katedrze, z propozycją opracowania projektu mauzoleum pod kaplicą św. Kazimierza. Zatwierdzony w czerwcu 1932 roku projekt zakładał zrealizowanie w podziemiach kwadratowej sali przykrytej sklepieniami krzyżowymi o przekroju półkolistym, opartymi na 4 filarach środkowych wykonanych z żelbetu i oblicowanych polerowanym granitem⁷².

Po tragicznej śmierci prof. J. Kłosa⁷³, kierownictwo robót restauracyjnych w katedrze objął wybitny warszawski statyk – inż. Henryk Wąsowicz. Budowa mauzoleum w stanie surowym ukończona była w lutym 1936 roku. Z wykonaniem wnętrza wstrzymano się ze względu na prace nad restauracją kaplicy św. Kazimierza i katedry. Specjalna Komisja Konserwatorska w sprawie wyposażenia wnętrza mauzoleum królewskiego, po rozpatrzeniu projektu prof. J. Kłosa, powzięła jednak uchwałę ogłoszenia ścisłego konkursu na plastykę wnętrza w istniejącej konstrukcji. 16 marca 1937 roku Komisja rozpatrzyła szkice dostarczonych projektów autorstwa architektów Stanisława Bukowskiego i Stefana Narębskiego i do realizacji wybrano projekt pierwszego z nich⁷⁴. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na wniosek ówczesnego konserwatora wileńskiego dra Ksawerego Piwockiego, 19 maja 1937 r. przyjęło projekt wyposażenia wnętrza mauzoleum i zezwoliło na zaangażowanie projektodawcy architekta Stanisława Bukowskiego jako kierownika artystycznego.

Wyróżniona praca wprowadziła w stosunku do projektu prof. Kłosa kilka istotnych pod względem plastycznym zmian⁷⁵, które zmierzały do osiągnięcia efektu, polegającego na optycznym scaleniu dziewięciu przęseł i uzyskaniu przez to zwartej wnętrza, w przeciwieństwie do poprzedniej koncepcji wnętrza trzynawowego o czterech słupach. Grubość słupów u dołu została zmniejszona, a ich przekrój poprzeczny zmieniono z kwadratu na ośmiobok. Uzyskano w ten sposób optyczne zmniejszenie wysokości słupów, zaś wypiętrzenie sklepień nastąpiło przez zmianę łuków ich gurtów z formy kolistej na paraboliczną. Oprócz wymie-

nionych zmian, Bukowski zaprojektował także wyposażenie wnętrza mauzoleum⁷⁶. Wykonawcą wnętrza była firma A. Baranowskiej z Wilna. Do czasu wybuchu wojny zrealizowano większość projektowanych prac. Do krypty przeniesione zostały wszystkie trzy trumny i urna z sercem. Nie zdołano zrealizować: krat, lamp, tablic z napisami, sarkofagów, wspomnianej urny oraz posążka Bogurodzicy. Na te trzy ostatnie pozycje miał być rozpisany konkurs otwarty⁷⁷.

Okres czteroletniej współpracy S. Bukowskiego z prof. Guttem przerwała wojna, w wyniku której w roku 1940 zostało zlikwidowane Miejskie Biuro Urbanistyczne⁷⁸. Pomimo trudnej sytuacji Polaków w czasie wojny w Wilnie, Bukowski nadal brał czynny udział, jako architekt, w dość znaczących przedsięwzięciach budowlanych. Początkowo został zatrudniony, w okresie od 11 kwietnia do 1 grudnia 1940, roku jako pracownik kontraktowy przy robotach związanych z planowaniem i urządzaniem kurortu Kulautuva, położonego nad Niemnem nieopodal Kowna⁷⁹.

Od roku 1941 Bukowski jako naczelnik i główny architekt wileńskiego oddziału Przedsiębiorstwa Projektowo-Planistycznego brał udział w poważnych robotach inżynierskich. Zacytujmy w tym miejscu fragment wspomnień J.M. Gisgesa: *[...] dwudziestego lutego 41 roku uciekłem z bratem z Bejnarowa do Kowna. Tutaj ukrywaliśmy się w mieszkaniu znajomego Polaka, Montwiłła, sędziego Litewskiego Sądu Najwyższego, i stąd nawiązaliśmy kontakt z naczelnym inżynierem trestu budowlanego, – inżynierem Bukowskim, który zatrudnił nas, pośród około pięciu tysięcy ludzi, przy budowie ziemnego wału, regulującego ujście Wilii do Niemna [ujście to ma miejsce w Kownie – S.W.]. W maju znowu zmieniłem zawód dzięki inżynierowi Bukowskiemu, który przeniósł mnie na budowę stacji pomp i zbiorników wody wedle jego projektów*⁸⁰.

Podsumowując architektoniczne dokonania Stanisława Bukowskiego w okresie „wileńskim” należy stwierdzić, że w ciągu niespełna dekady stał się on twórcą dojrzałym, przygotowanym do podjęcia poważnych działań projektowo-budowlanych. Miał nie tylko okazję współpracować z czołowymi polskimi architektami, lecz sam także projektował i prowadził znaczące przedsięwzięcia budowlane.

Po przybyciu do Białegostoku w roku 1945, Stanisław Bukowski objął kierownictwo prac przy ukończeniu kościoła św. Rocha, rozpoczętego jeszcze przed wojną w latach 20. XX w. według projektu Oskara Sosnowskiego⁸¹. W chwili wybuchu wojny kościół był gotowy w stanie surowym, z założoną kopułą, ukończoną wieżą, częściowo oszklony. Według koncepcji Sosnowskiego świątynia umieszczona na wzgórzu miała być otoczona dwukondygnacyjną galerią, której pierwsze piętro zostało wzniesione w roku 1940, jednak Bukowski postanowił zmienić pierwotną koncepcję, rezygnując z drugiej kondygnacji⁸². Prawdopodobnie nie bez znaczenia przy podjęciu tej decyzji pozostawał fakt, iż architekt wraz z L.T. Dąbrowskim – w ramach Regionalnego Biura Planowania Przestrzennego – pracowali nad planem przebudowy Białegostoku⁸³. Dzięki jednokondygnacyjnym galeriom całe założenie ma charakter bardziej „otwarty” ku miastu i jego głównej osi – ulicy Lipowej. Ingerencja Bukowskiego osłabiła monumentalizm kościoła, przestał być on „twierdzą” panującą nad śródmieściem miasta. Natomiast nową rangę artystyczną nadał założeniu wileński rzeźbiarz Stanisław Horno-Popławski, ustawiając na galerii na osi ulicy Lipowej rzeźbę „Chrystusa-Dobrego Pasterza”, stanowiącą znaczący, symboliczny element zmiany funkcji kościoła w organizmie miejskim⁸⁴.

9. Białystok, Kościół parafialny p.w. św. Rocha (proj. Oskar Sosnowski, 1927) – widok ogólny od ulicy Lipowej na galerię z rzeźbą Dobrego Pasterza (dłuta S. Horno-Popławskiego) oraz schody zewnętrzne w trakcie budowy (proj. S. Bukowski, 1946). Fot. W. Paszkowski 1947 (w zb. Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, nr inw. M/24/2136/4,5).
Białystok, parish church of St. Roch (design: Oskar Sosnowski, 1927) – general view from Lipowa Street of gallery with a sculpture of the Good Shepherd (by S. Horno-Popławski) and exterior stairs in the course of construction (design: S. Bukowski) 1946).
 Photo: W. Paszkowski 1947 (from the coll. of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok, further as: WUOZ, inventory no. M/21/2136/4,5).

10. Białystok. Kościół parafialny p.w. św. Rocha – wewnątrz z widokiem na ołtarz boczny p.w. Matki Bożej Różańcowej, proj. S. Bukowski, l. 50 XX w.
 Fot. S. Wicher 2004.
Białystok, parish church of St. Roch – interior with a view of a side altar of Our Lady of the Rosary, design: S. Bukowski, 1950s.
 Photo: S. Wicher 2004.

Architekt Bukowski opracował także plany zagospodarowania terenu wokół kościoła św. Rocha oraz schody prowadzące do galerii, cztery pawilony bramne i krzyż misyjny na dziedzińcu pielgrzymkowym. Nadzorował też prace wykończeniowe prowadzone przy plebanii (również autorstwa O. Sosnowskiego), położonej obok kościoła⁸⁵. Znacznie dłużej trwały prace nad wyposażeniem wnętrza świątyni, do której według planów Bukowskiego zrealizowano m.in. dwa ołtarze boczne – Matki Bożej Różańcowej i św. Antoniego⁸⁶, tron wystawienia⁸⁷ w ołtarzu autorstwa prof. Aleksandra Welsa, znajdującym się w kaplicy św. Rocha oraz tabernakulum i świeczniki⁸⁸. Udział w pracach wykończeniowych kościoła miała także żona architekta – Placyda Bukowska, która wspólnie z nim zaprojektowała plafon witrażowy, podwieszony pod latarnią nawy centralnej⁸⁹. W roku 1960

Bukowski wykonał szkic wielkiego ołtarza do prezbiterium kościoła św. Rocha, który nie został jednak zrealizowany. Projektodawca, wykorzystując w projekcie formy kryształowe, nawiązywał do architektury świątyni. Ołtarz zaplanował wzbogacić szeregiem figuralnych rzeźb świętych, zaś trójbocznie zamknięte okna prezbiterium zamierzał wypełnić kubistycznym witrażem⁹⁰.

Architekt, uzupełniając wnętrze kościoła św. Rocha, pozostał wierny przestrzennej koncepcji Sosnowskiego – wszystkie ołtarze ustawił w tych miejscach, które w swoim planie wyznaczył Profesor. Ogólnie zostały również zachowane funkcje poszczególnych aneksów⁹¹.

Pierwszym okazałym obiektem sakralnym zaprojektowanym przez architekta Bukowskiego w okresie „białostockim” jest kościół w Chodorówce, położony przy trasie Białystok-Augustów⁹². Świątynia założona na planie krzyża łacińskiego z ukośnie ustawionymi zakrystiami, przylegającymi do kwadratowego prezbiterium oraz z odsuniętą nieco od korpusu asymetryczną wieżą w typie lombardzkim, zrealizowana została w latach 1947-1952. W stylistyce budowli widoczne są zarówno uproszczone formy historyczne, jak i – charakterystyczne dla architektury tzw. nowoczesnej – półmodernistyczne. Architekt nawiązał do form renesansu i baroku, przetwarzając je przy tym w sposób charakterystyczny dla stylistyki lat trzydziestych. Budowla odznacza się także nowoczesnym myśleniem o przestrzeni wewnętrznej, oświetleniu i strukturze⁹³.

W roku 1946 Bukowski wykonał niezrealizowany projekt kościoła w Pogorzałkach, jednak ze względu na to, iż zachował się jedynie szkic sytuacyjny świątyni, jej bliższa charakterystyka jest niemożliwa⁹⁴. W tym miejscu warto dodać, iż w roku 1956, staraniem mieszkańców wsi, wybudowano Dom Kultury, którego układ zaprojektowano tak, by w sprzyjających okolicznościach można było dostawić wieżę i całość zaadaptować na kościół⁹⁵. Cały pomysł oraz plan budynku był zapewne autorstwa samego Bukowskiego, za czym przemawia omówiony poniżej projekt domu zdrowia i kultury w Chlebiotkach, założony na identycznym rzucie, jak pogorzelski budynek. Zamierzenia tego jednak nie zdołano zrealizować i w roku 1969 po raz kolejny zaczęto zabiegać o budowę nowego kościoła⁹⁶.

Ks. Józef Kaczyński zaprosił Bukowskiego w 1946 r. do wykonania projektu kaplicy (wraz z bramą z asymetryczną wieżą-dzwonnica), poświęconej pomordowanym przez hitlerowców mieszkańcom wsi Krasowo-Częstki. W projekcie Bukowski przedstawił niewielką budowlę centralną na planie kwadratu ze ścietymi narożami i dwoma aneksami, w których umieścił wejście i ołtarz. Całość nosi wyraźne cechy modernizmu z elementami form dekoracyjnych. Smukła bryła kaplicy miała być nakryta „kubistycznym” dachem-helmem. Ze względów finansowych i praktycznych, projekty nie doczekały się realizacji i ostatecznie kaplicę zrealizowano w oparciu o plany nakreślone przez ks. Kaczyńskiego⁹⁷.

Dwa lata po rozpoczęciu budowy kościoła w Chodorówce, Bukowski zaprojektował drugą świątynię do białostockiej dzielnicy Dojlidy, zrealizowaną w latach 1949-1955⁹⁸. Oryginalne rozplanowanie oraz kompozycja bryły stawia ją w rzędzie pierwszych budowli sakralnych w Polsce, na których duch funkcjonalizmu odcisnął swoje utylitarne w założeniach piętno. Przede wszystkim kościół cechuje asymetryczny plan, w którym do podłużnej nawy głównej przylega od północy tylko jedna nawa boczna z emporą. Bryła z korpusem nakrytym niemalże

płaskim dachem została potraktowana jako kompozycja kilku prostopadłościanów, przy czym po raz kolejny projektodawca zastosował lombardzki typ fasady. Oryginalnością odznacza się także ogólna koncepcja wnętrza ze znaczną oszczędnością i uproszczeniem plastycznych środków wyrazu. Nawę główną o charakterystycznych eliptycznych arkadach oraz pozostałe człony świątyni, architekt poddał geometryzacji przy pomocy form z kręgu Art Déco⁹⁹.

11. Chodorówka Nowa, Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Pocieszenia – fasada, proj. S. Bukowski, 1946-1952. Fot. Władysław Paszkowski, 1957 (w zb. WUOZ w Białymstoku).

Chodorówka Nowa, parish church of Our Lady of Solace – façade, design: S. Bukowski, 1946-1952. Photo: W. Paszkowski 1957 (in the coll. of WUOZ in Białystok).

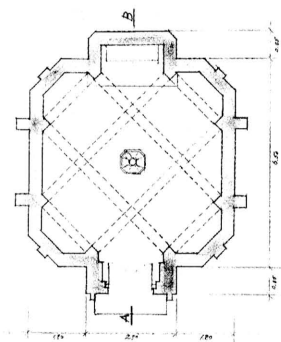
12. Szkicowy projekt kaplicy-pomnika na cmentarzu pomordowanych w Krassowie – plany, widok i przekrój, opr. S. Bukowski, b.d., ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku). **Sketch design of a chapel-monument in the cemetery of those murdered in Krasowo – plans, view and cross-section, prep. by S. Bukowski, no date, pencil of carbon from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok.**

Szkicowy projekt kaplicy-pomnika na cmentarzu pomordowanych w Krassowie 1:50

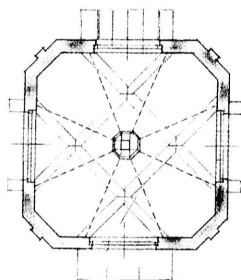
zpracował

S. Bukowski

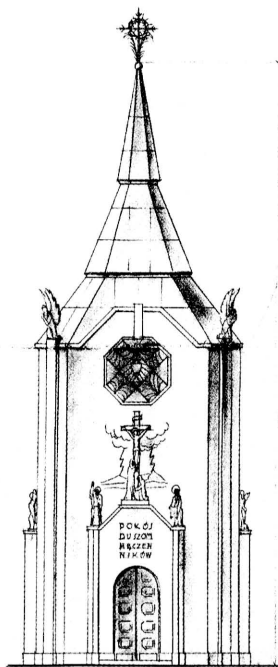
1957

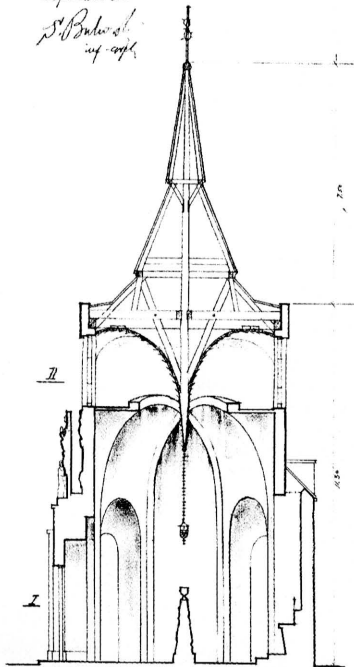
Plan na poziomie I

Plan na poziomie II

Widok z przodu

Przekrój A-B

13. Białystok – Dojlidy, ul. ks. S. Suchowolca, Kościół p.w. Niepokalanego Serca Marii – widok ogólny, proj. S. Bukowski, 1949-1955.

Fot. S. Wicher, 2004.

Białystok – Dojlidy, Ks. S. Suchowolec Street, church of the Immaculate Heart of Mary – general view, design: S. Bukowski. 1949-1955. *Photo: S. Wicher 2004.*

14. Białystok – Dojlidy, ul. ks. S. Suchowolca, Kościół p.w. Niepokalanego Serca Marii – wnętrze z widokiem na chór, proj. S. Bukowski, 1949-1955. *Fot. Lucja Włoch 1994 (karta ewidencyjna zabytku, nr inv. 2589, w zb. WUOZ w Białymstoku).*

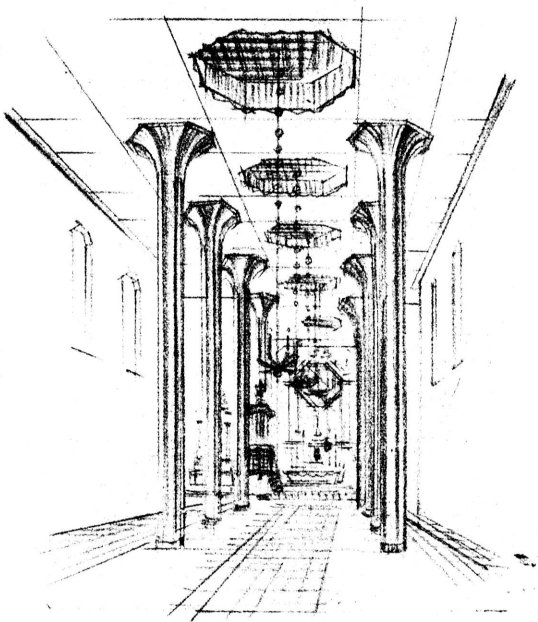
Białystok – Dojlidy, Ks. S. Suchowolec Street, church of the Immaculate Heart of Mary – interior with a view of the choir, design: S. Bukowski, 1949-1955.

Photo: Lucja Włoch 1994 (register card of the monument, inventory no. 2589, in the coll. of WUOZ in Białystok).

15. Granne n/Bugiem, Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela – fasada, proj. S. Bukowski, 1948-1962. Fot. Delegatura WUOZ w Łomży (wg: karta ewidencyjna tzw. fiszka w zb. WUOZ w Białymstoku).
Granne on the Bug, parish church of St. John the Baptist – façade, design: S. Bukowski, 1948-1962. Photo: WUOZ Delegation in Łomża (acc. to: register card, so-called fiche in the coll. of WUOZ in Białystok).

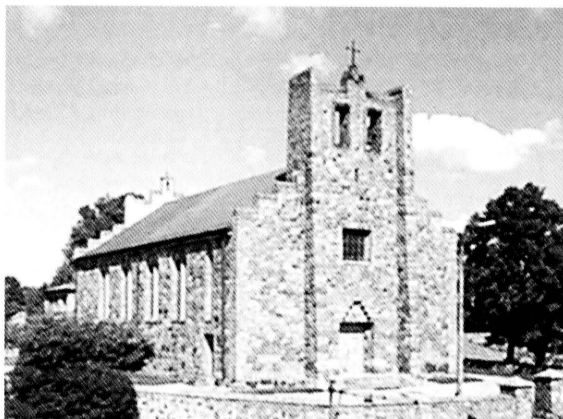
STANISŁAW BUKOWSKI
inżynier architekt

16. Szkicowy projekt kościoła parafialnego w Grannem – perspektywa wnętrza, opr. S. Bukowski, b. d., ozalid na papierze (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).
Sketch design of the parish church in Granne – perspective of interior, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).

Trzecim zrealizowanym projektem sakralnym Bukowskiego jest świątynia w Grannem nad Bugiem. Kościół wznoszono w latach 1948-1962¹⁰⁰. Jak podaje J. Stadnicki: *Bukowski niechętnie się do niego przyznawał jako zrealizowanego niezgodnie z projektem, i jego zdaniem, niefortunnie*¹⁰¹. W budowni tej architekt skorzystał z klasycznego symetrycznego planu świątyni trójnawowej z bocznymi aneksami, przy jednoczesnym nadaniu całości modernistycznego charakteru, niepozbawionego jednak daleko przetworzonych gotyckich nawiązań, widocznych zwłaszcza w kompozycji fasady. Projektodawca zaplanował użycie żelbetowej konstrukcji, wypełnionej tradycyjnym materiałem, wzorując się na rozwiązaniach stosowanych m. in. przez francuskiego architekta Augusta Perreta. W 1. wersji projektu świątyni¹⁰² Bukowski zaproponował podział halowego wnętrza kościoła ośmiobocznymi filarami grzybkowymi o formie zbliżonej do tej, jaką po raz pierwszy użył w roku 1910 Robert Maillart w budynku magazynu w Zurychu. Jednak – w odróżnieniu od Maillarta – Bukowski przyjął inną zasadę konstrukcyjną, w której filary nie wspierają żelbetowego stropu, a jedynie jego konstrukcję ramową. W kolejnej wersji projektu¹⁰³ twórca wzbogacił nieco wyraz plastyczny świątyni poprzez urozmaicenie dość zwartej i przysadzistej bryły, wcześniej przywodzącej na myśl halę fabryczną. Nowością, w odróżnieniu od projektów kościołów w Chodorówce

i Dojlidach, jest inna forma fasady – symetryczna, bezwieżowa, ze schodkowym szczytem i nałożoną w części centralnej trójbocznie wklęsłą konstrukcją ramową. Surowy charakter świątyni, zaprezentowany w pierwszej wersji projektu, został też złagodzony oszczędnym – w porównaniu z prezentowanym w poprzednich pracach Bukowskiego – detalem architektonicznym. O ile w dojlidzkim kościele dominującym elementem dekoracyjnym są liczne uskoki, tu z kolei proste ramowe podziały wzbogacone zostały ośmiobokiem lub sfazowanymi na narożach kwadratami i prostokątami. Jak wspomniano, realizacja w dużym stopniu odbiega od projektu, wpływając niekorzystnie na ostateczny odbiór kościoła. Różnice widoczne są zarówno w bryle, jak i we wnętrzu świątyni.

17. Przytuły. Kościół parafialny
p.w. Krzyża Świętego – widok ogólny,
proj. S. Bukowski, 1950-1955.
Fot. Ryszard Rzepecki, Leszek Surowiec
(wg: *Kościóły i kaplice Diecezji Łomżyńskiej*,
red. Tadeusz Bronakowski i Tadeusz
Śliwowski, Łomża 1995, il. 53).
Przytuły, parish church of the Holy
Cross – general view, design:
S. Bukowski, 1950-1955. Photo: Ryszard
Rzepecki and Leszek Surowiec (acc. to:
Kościóły i kaplice Diecezji Łomżyńskiej
(Churches and Chapels in the Diocese of
Łomża), ed. by Tadeusz Bronakowski and
Tadeusz Śliwowski, Łomża 1995, fig. 53).

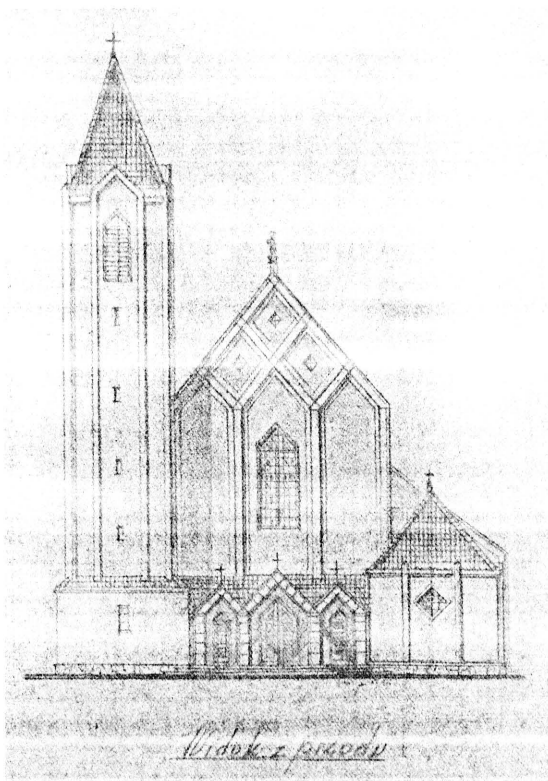
Ostatnim spośród zrealizowanych obiektów sakralnych autorstwa architekta Bukowskiego jest kościół w Przytułach, wzniesiony w latach 1950-1960¹⁰⁴. Podobnie, jak w projekcie świątyni w Chodorówce, tak i tu architekt w wyraźny sposób nawiązuje do form historycznych, w tym wypadku architektury romanizmu i wschodniomazowieckiego późnego gotyku, umiejętnie je łącząc i przetwarzając na modernistyczną modłę. Nawiązania do romanizmu widoczne są przede wszystkim w użytym do budowy kościoła materiale (łamany kamień granitowy), w dość przysadzistych proporcjach obiektu oraz jego planie. Z kolei przestrzeń wewnętrzną kościoła, skomponowaną w formie hali „schodkowej”, jak i schodkowy szczyt fasady, bliższe są architekturze gotyckiej, przy czym kompozycja wnętrza posiada nowożytny charakter. Dominującym elementem dekoracyjnym tej budowli staje się motyw schodkowy, widoczny przede wszystkim we wspomnianym szczycie, blendach, zwieńczeniu portalu, jak też w naczółkach trójbocznie zamkniętych otworów okiennych, które stanowią nowoczesną trawestację średniowiecznych biforiów.

Architekt Bukowski był także autorem niezrealizowanego projektu kościoła w Puchalach koło Łomży¹⁰⁵, który planowano wznieść na miejscu zniszczonej w czasie II wojny świątyni z początku XX w.¹⁰⁶ W niedatowanym projekcie, pochodzącym zapewne z końca lat 40. lub początku 50. XX w., projektodawca zaplanował kościół na starych fundamentach, w pełni wykorzystując ich zarys. Jednak projektowana świątynia nie jest nawiązaniem do zniszczonej, a raczej nową kreacją o odmiennej bryle i rozwiązaniu przestrzenno-funkcjonalnym. Bukowski,

pozostawiając układ bazylikowy, stosuje jednocześnie lombardzki typ fasady, a w kompozycji elewacji wykorzystuje stylizowane motywy geometryczne. Mimo znacznego uproszczenia i redukcji form kościoła, w projekcie wyczuwalne są nawiązania do architektury gotyku, zwłaszcza w jej południowowłoskim wydaniu¹⁰⁷.

18. Szkicowy projekt kościoła na starych fundamentach w Puchalach – fasada, opr. S. Bukowski, b. d., ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).

Sketch design of the church on old foundations in Puchaly – façade, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

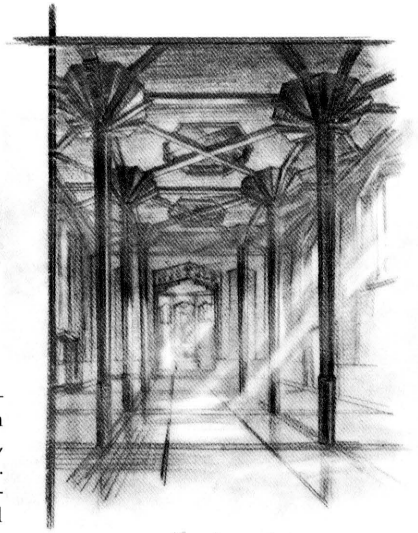
Dość skomplikowana jest historia budowy kościoła na cmentarzu św. Rocha w Białymstoku. Władze kościelne zleciły Bukowskiemu wykonanie projektu prawdopodobnie na początku lat 50. XX w.¹⁰⁸ W dwóch niezrealizowanych wariantach projektu bezwieżowej, opartej na klasycznym planie świątyni, widoczne są wpływy konstruktywizmu, dekoracyjnej stylizacji, jak też pewnych nawiązań do architektury historycznej¹⁰⁹. Ówczesne władze nie zgadzały się jednak na budowę świątyni, wobec czego Bukowskiemu zlecono plan budynku kościelnego, który miał stanąć na miejscu przewidzianym pod budowę kościoła. Architekt skomponował rzut obiektu w taki sposób, by w bardziej sprzyjających czasach można było przebudować go na potrzeby kultu¹¹⁰. O ile w projekcie kościoła Bukowski stosuje nowoczesne formy, to w przypadku budynku kościelnego korzysta bezpośrednio z repertuaru form historycznych, nawiązując do tzw. stylu dworkowego¹¹¹, popularnego w Polsce w okresie międzywojennym. Powyższych projektów nie udało się zrealizować i ostatecznie przy cmentarzu św. Rocha wzniesiono w 2 połowie lat 50. XX w. uproszczony w formie, dwupiętrowy obiekt na planie prostokąta, kryty dwuspadowym dachem, przeznaczony na mieszkania dla księży emerytów. Prace budowlane przy domu nadzorował arch. Bukowski, zaś wykonywała je ekipa z Zaklikowa, która współpracowała z nim przy wykańczaniu kościoła św. Rocha¹¹². Warto wspomnieć, iż Bukowski był również autorem projektu pseudobarokowej bramy do cmentarza św. Rocha, zrealizowanej w znacznie uproszczonej formie¹¹³.

Widok ogólny kościoła

19. Projekt kościoła przy ulicy Antoniukowskiej w Białymstoku – widok ogólny (wariant I), opr. S. Bukowski, b. d., ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).

Design of the church in Antoniukowska Street in Białystok – general view, prep. by S. Bukowski, no date, pencil on carbon (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

Widok wnętrza

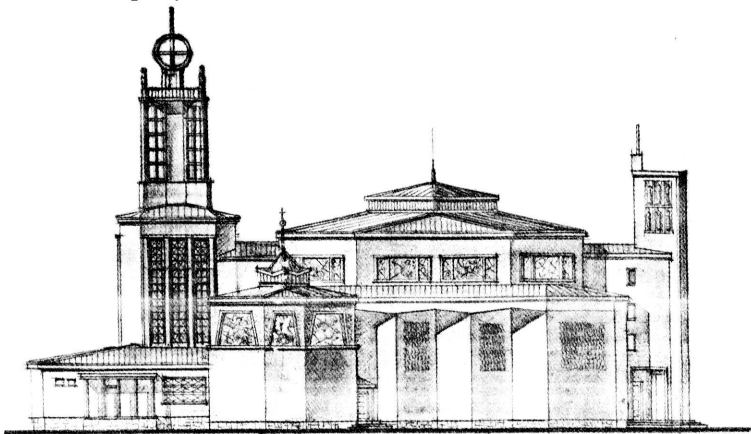
20. Projekt kościoła przy ulicy Antoniukowskiej w Białymstoku – widok wnętrza, opr. S. Bukowski, b. d., ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).

Design of the church in Antoniukowska Street in Białystok – view of interior, prep. by S. Bukowski, no date, pencil on carbon (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

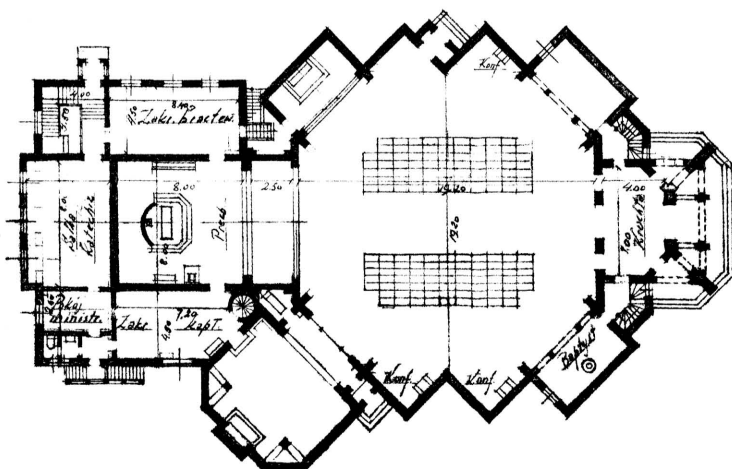
Z innych znanych prac Bukowskiego z terenu Białegostoku pozostaje plan rozbudowy drewnianej kaplicy przy ulicy Poleskiej 42¹¹⁴. Projekt nie jest datowany, ale prawdopodobnie został wykonany w końcu lat 40. W oparciu o niego powiększono kaplicę o przylegającą do niej salkę katechetyczną. Jesienią 1955 r. ks. Michał Sopoćko zaplanował ponowną rozbudowę kaplicy, którą tym razem zrealizowano w oparciu o plany architekta Michała Bałasza. Projekt wystroju wnętrza opracowała Placyda Bukowska¹¹⁵.

Po roku 1955 Bukowski stworzył szereg projektów kościołów, lecz już żaden z nich nie doczekał się realizacji. Jednym z najbardziej okazałych obiektów sakralnych w jego twórczości miała być świątynia w Czarnej Wsi-Stacja (ob. miasto Czarna Białostocka). Do realizacji projektu nie doszło ze względu na trudności, jakie stwarzały ówczesne władze administracyjne¹¹⁶. Kilkuwariantowy projekt Bukowskiego pochodzi z roku 1957¹¹⁷. Architekt prezentuje w nim nowe koncepcje, zarówno przy planowaniu wnętrza, jak też komponowaniu bryły. Analizując ogólną dyspozycję wnętrza można się dopatrzeć wyraźnych inspiracji twórczością Oskara Sosnowskiego, a w szczególności jego niezrealizowanym planem katedry w Katowicach z 1925 r.¹¹⁸, jak też białostockim kościołem św. Rocha. Bukowski stosuje jednak inny system konstrukcyjny w korpusie nawowym, ze stropami opartymi na żelbetowej konstrukcji ramowej o niemalże fabrycznej stylistyce, uzyskując tym samym centralne wnętrze bez podziałów, co daje efekt większej integracji przestrzeni wewnętrznej. Bardzo ciekawie prezentuje się rozczłonkowana, kubiczna bryła świątyni z umieszczoną nad prezbiterium konstruktywistyczną wieżą, inspirowaną być może – ze względu na miejsce usytuowania – rozwiąza-

niem zastosowanym w paryskiej bazylice Sacré Coeur. W projekcie widoczne są także nawiązania do niemieckiego ekspresjonizmu i sztuki dekoracyjnej, nie brak też zapożyczeń z dorobku Perreta¹¹⁹.

21. Szkicowy projekt kościoła w Czarnej Wsi-Stacja (ob. Czarna Białostocka) – widok z boku (wariant), opr. S. Bukowski, 1957, ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Sketch design of the church in Czarna Wieś-Stacja – view from the side, variant, prep. by S. Bukowski, 1957, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

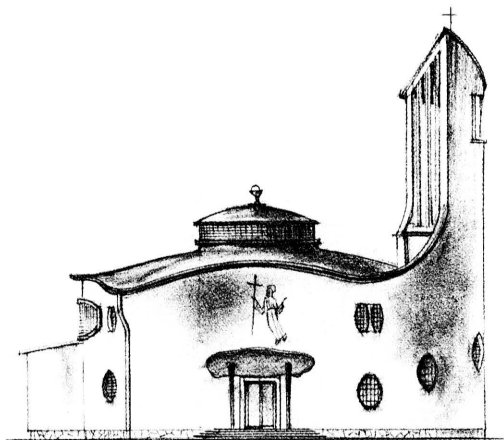

22. Szkicowy projekt kościoła w Czarnej Wsi-Stacja (ob. Czarna Białostocka) – rzut parteru, opr. S. Bukowski, 1957, ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Sketch design of the church in Czarna Wieś-Stacja – ground plan of ground floor, prep. by S. Bukowski, 1957, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

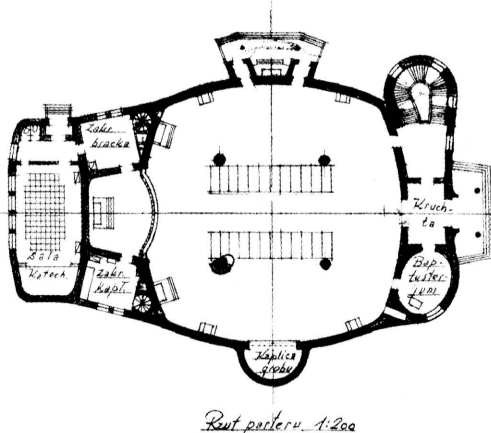
Pewne reminiscencje planów wspomnianej plebanii na białostockim cmentarzu św. Rocha znajdziemy w zrealizowanym (z niewielkimi zmianami) w latach 1959-1960 projekcie plebanii w Raczkach koło Suwałk¹²⁰. Bukowski wykorzystał tutaj formy neoklasyczne, co było zapewne spowodowane potrzebą nawiązania do położonego w pobliżu klasycystycznego kościoła. Z innych budynków kościelnych zaprojektowanych przez Bukowskiego należy wspomnieć organistówkę we wsi Jałówka, zrealizowaną w końcu lat 50. XX w.¹²¹

Niezwykłe wyjątkowym w twórczości architekta dziełem jest niezrealizowany szkicowy projekt kościoła w Starym Jeżewie¹²². Jego oryginalność polega na nawiązaniu do form ekspresyjnych, przy jednoczesnym zastosowaniu tradycyjnego w zasadzie planu. Bryłę świątyni architekt potraktował w sposób rzeźbiarski, korzystając jednocześnie ze swojego ulubionego motywu, jakim jest asymetrycznie

ustawiona wieża. Gdyby dokładnie udało się ustalić datę powstania projektu kościoła w Jeżewie, być może okazałoby się, że jest on jedną z wcześniejszych „rzeźbiarskich” propozycji architektury sakralnej na terenie naszego kraju¹²³.

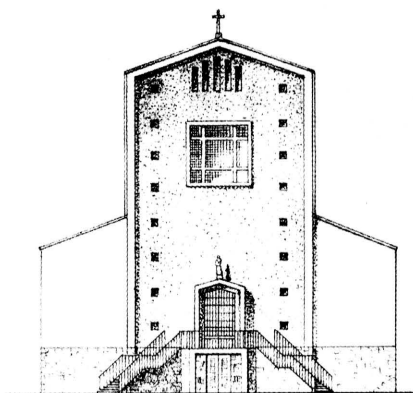

23. Szkicowy projekt kościoła w Jeżewie Starym – fasada, opr. S. Bukowski, b.d., ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Sketch design of the church in Jeżewo Stare – façade, prep. by S. Bukowski, no date, pencil on carbon (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

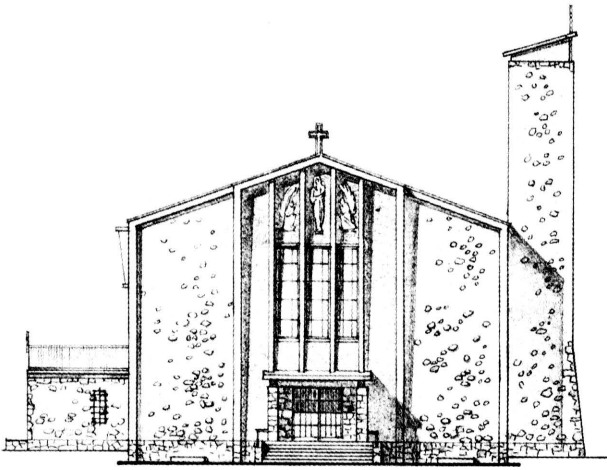

24. Szkicowy projekt kościoła w Jeżewie Starym – rzut parteru, opr. S. Bukowski, b.d., ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Sketch design of the church in Jeżewo Stare – ground plan of the ground floor, prep. by S. Bukowski, no date, pencil on carbon (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

W czerwcu 1962 r., na zamówienie ks. Michała Sopoćko, architekt sporządził szkic koncepcyjny kościoła Miłosierdzia Bożego w Białymstoku, który planowano wznieść przy ul. Wiejskiej. Świątyni jednak nie zrealizowano z powodu braku ostatecznej zgody ze strony administracji kościelnej¹²⁴. Bukowski zaproponował kościół w układzie bazylikowym, założony na bardzo prostym planie z nawą centralną dwukrotnie szerszą od naw bocznych oraz dwiema zakrystiami ustawionymi pod kątem 45 stopni do trójbocznie zamkniętego prezbiterium. Całość założenia cechuje znaczna oszczędność środków formalnych. Najciekawiej prezentuje się bezwieżowa fasada świątyni, przedstawiona w dwóch skrajnie odmiennych wariantach: modernistycznym i historyzującym (w tzw. typie kapucyńskim).

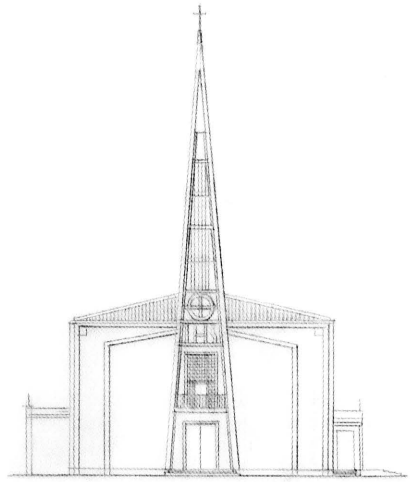
25. Projekt kościoła Miłosierdzia Bożego przy
ul. Wiejskiej w Białymstoku – widok z przodu
(wariant), opr. S. Bukowski, 1962, ozalid
na papierze (ze zbiorów Archidiecezjalnego Wyż-
szego Seminarium Duchownego w Białymstoku).
**Design of the church of Divine Mercy in Wiejska
Street in Białystok – view from the front, variant,
prep. by S. Bukowski, 1962, ozalid on paper
(from the coll. of the Archdiocesan
Higher Seminary in Białystok.**

Widok z przodu

1:200

26. Projekt kościoła do nieustalonej miejscowości – widok z przodu, opr. S. Bukowski, b.d., ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Design of a church for an unidentified locality – view from the front, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

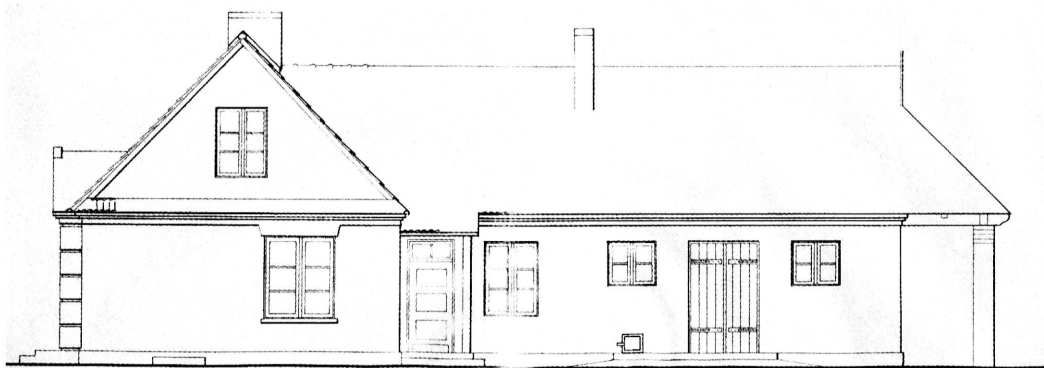

27. Projekt kościoła do nieustalonej miejscowości – widok z przodu, opr. S. Bukowski, b.d., ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Design of a church for an unidentified locality – view from the front, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

W zbiorach archiwalnych zachowały się jeszcze dwa niezrealizowane projekty kościołów: z symetryczną strzelistą wieżą¹²⁵ i z fasadą w typie lombardzkim¹²⁶. Brak w obu dokumentacjach jakichkolwiek danych pozwala przypuszczać, że sporządzono je jako warianty kościołów do konkretnych miejscowości. W projektach tych Bukowski po raz kolejny skorzystał z dorobku architektonicznego wypracowanego w okresie międzywojennym, stosując repertuar form przedwojennej awangardy w duchu ekspresjonizmu, skrajnego modernizmu i polskiego formizmu.

Do zrealizowanych pomysłów Bukowskiego, związanych z wystrojem wnętrz sakralnych, należy projekt ołtarza głównego i stali do niewielkiego kościoła w Gródku, w których twórca sięga do motywów polskiej sztuki dekoracyjnej i konstruktywizmu¹²⁷. Spośród niezrealizowanych projektów, bądź też istniejących, lecz niezlokalizowanych, wymienić można ołtarz św. Stanisława w duchu sztuki ludowej oraz kaplice Serca Jezusowego i Matki Bożej, obie o ciekawej formie sklepienia¹²⁸.

Stanisław Bukowski, oprócz szeregu projektów związanych z architekturą sakralną i budownictwem kościelnym, od samego początku pobytu w Białymstoku opracowywał równorzędnie plany obiektów użyteczności publicznej, budynków mieszkalnych i wielu innych. W roku 1946, na zlecenie Ministerstwa Odbudowy, opracował serię typowych projektów przygotowanych z myślą o odbudowie wsi. Jeden z planów został opublikowany w katalogu projektów zagród wiejskich, wydanym nakładem Wydawnictwa Ministerstwa Odbudowy¹²⁹. W projektach widać nie tylko dbałość o odpowiedni układ przestrzenno-funkcjonalny, ale również o walory estetyczne zabudowań przy jednoczesnym nawiązaniu do regionalnych form budownictwa wiejskiego¹³⁰.

28. Projekt zagrody dla małomiasteczkowego typu gospodarstwa rolniczo-rzemieślniczego – elewacja boczna, opr. S. Bukowski, 1946, ozalid na papierze (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Design of farmstead for a small-town farm-artisan household, side elevation, prep. by S. Bukowski, 1946, ozalid on paper (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

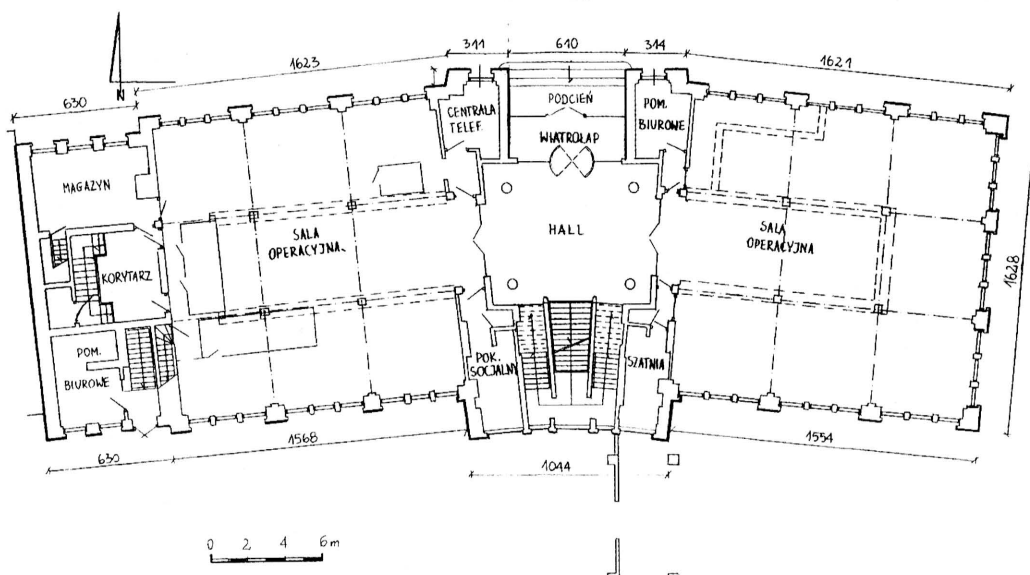
Jednym ze zrealizowanych w niewielkim tylko stopniu pomysłów Bukowskiego jest wykonany w październiku 1947 r. projekt fasady frontowej gmachu Zarządu Miejskiego (obecnie Urzędu Miejskiego) przy ul. Branickiego 9 w Białymstoku¹³¹ o wyraźnych analogiach do międzywojennej twórczości akademickich architektów, takich jak Marian Lalewicz, czy Adolf Szyzsko-Bohusz.

Pierwszym obiektem użyteczności publicznej na terenie Białegostoku, który przyszło zaprojektować w całości architektowi Bukowskiemu był budynek Narodowego Banku Polskiego, zlokalizowany w pierzei południowej Rynku Kościuszki przy wlocie ulicy Sienkiewicza, a wzniesiony w latach 1947-1950 w ramach planu inwestycyjnego¹³². Jego forma stanowi konglomerat niemalże wszystkich tendencji architektonicznych okresu międzywojennego. Odnajdziemy tu zarówno wpływy półmodernizmu opartego na kompozycji klasycznej (bryła), formy stylizacyjno-dekoracyjne (wystrój elewacji), a także nawiązania do konstruktywizmu, czy też funkcjonalizmu z kręgu Le Corbusiera i weimarskiego Bauhausu (konstrukcja i bryła). Korpus główny banku został oparty na planie dwóch kwadratów z „wbitym” między nimi trapezowym klinem, mieszczącym klatkę schodową, co dało efekt wybrzuszonej fasady. Mimo wielu różnorodnych odwołań stylistycznych stanowi on dzieło spójne i śmiało może być zaliczany do obiektów kontynuujących osiągnięcia polskiej architektury okresu międzywojennego. Warto w tym miejscu dodać, że w kompozycji fasady Bukowski inspirował się w sposób wyraźny twórczością swojego profesora Rudolfa Świerczyńskiego¹³³.

W roku 1950 Komenda Wojewódzka Straży Pożarnych podjęła decyzję o budowie Okręgowego Ośrodka Wyszczolenia Pożarniczego przy ul. Stalina 52 (ob. ul. Lipowa 32). Inwestor zlecił plany Centralnemu Biuru Projektów Architektonicznych i Budowlanych, zaś głównym projektantem obiektu został arch. Stanisław Bukowski. Ukończony w roku 1952 gmach, formą zewnętrzną nawiązuje do popularnych w ciągu lat 20. i 30. XX w. rozwiązań z kręgu monumentalnego półmodernizmu¹³⁴.

W tym samym czasie powołano Bukowskiego jako współpracującego architekta (obok plastyków Tadeusza Bołozę i Aleksandra Welsa) do zespołu projektowego, mającego opracować plany pomnika Wdzięczności dla Armii Czerwonej.

nej, który ostatecznie postanowiono ustawić na Plantach przy dużym basenie. Odślonięcie monumentu nastąpiło 7 września 1951 roku¹³⁵.

29. Białystok, ul. Rynek Kościuszki 7, Gmach Narodowego Banku Polskiego (ob. Bank BPH) – widok ogólny, proj. S. Bukowski, 1947-1950. Fot. Barbara Tomecka 1995 (wg: karta ewidencyjna zabytku nr inw. 2800, w zb. WUOZ w Białymstoku).

Białystok, 7 Kościuszk Market Square. National Polish Bank building (today: BPH Bank) – general view, design: S. Bukowski, 1947-1950. Photo: Barbara Tomecka 1995 (acc. to: register card of the monument, inventory no. 2800, in the coll. of WUOZ in Białystok).

30. Białystok, ul. Rynek Kościuszki 7, Gmach Narodowego Banku Polskiego (ob. Bank BPH) – rzut parteru, proj. S. Bukowski, 1947-1950; rysunek inwentaryzacyjny (wg: karta ewidencyjna zabytku nr inw. 2800, w zb. WUOZ w Białymstoku).

Białystok, 7 Kościuszk Market Square. National Polish Bank building (today: BPH Bank) – ground plan of the ground floor, design: S. Bukowski 1947-1950; inventory drawing (acc. to: register card of the monument, inventory no. 2800, in the coll. of WUOZ in Białystok).

Trzecim monumentalnym obiektem użyteczności publicznej w dorobku arch. Bukowskiego jest gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, tzw. Dom Partii (ob. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu w Białymstoku), znajdujący się przy Placu Uniwersyteckim. Realizacja ta w pełni nosi znamiona architektury realizmu socjalistycznego. Powstały w latach 1951-1952 obiekt otwierał zrealizowane częściowo, osiowe założenie urbanistyczne Białegostoku lat 50. XX w. – tzw. „Aleję Pochodów”, obowiązkowy element urbanistyki socrealistycznej¹³⁶. Architektura całego budynku utrzymana jest w stylu klasycyzującego modernizmu, charakterystycznego dla początkowego okresu socrealizmu, czerpiącego jeszcze z tradycji przedwojennego monumentalizmu gmachów publicznych. Szczególnie oryginalnie prezentuje się rzut budynku, złożony z poprzedzonego kolumnadą korpusu głównego, zespolonego z wydłużonymi skrzydłami za pomocą łączników opartych na planie wycinków koła. Dzięki tak skomponowanej architekturze, gmach dawnego Domu Partii jest jedną z najlepszych tego typu realizacji w stylu realizmu socjalistycznego w Polsce.

31. Białystok, Plac Uniwersytecki, Gmach Wojewódzkiego Komitetu Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, tzw. Dom Partii (ob. budynek Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu w Białymstoku), proj. S. Bukowski, 1951-1952.

Fot. autor nieznany (ze strony internetowej: www.city.bialystok.pl).

Białystok, Uniwersytecki Square, building of the Voivodeship Committee of the Polish United Workers' Party, so-called Party House (today: the Humanities Department at Białystok University), design: S. Bukowski, 1951-1952. Photo: author unknown (from: www.city.bialystok.pl).

Jednocześnie z opracowywaniem projektu Domu Partii Bukowski, w ramach Centralnego Biura Projektów Architektonicznych i Budowlanych, przygotowywał plany Hotelu Miejskiego (ob. hotel „Cristal”). Miejsce pod jego zabudowę wyznaczono przy skrzyżowaniu ulic Stalina i Olejniczaka (ob. Lipowa i Liniarskiego), w niedalekim sąsiedztwie gmachu KW PZPR. Obiekt zestawiony z prostopadłościennych brył o różnej wysokości i założony na rzucie zbliżonym do litery „L”, wybudowano w latach 1951-1954¹³⁷. Dyspozycja elewacji jest oszczędna i dość jednostajna, charakterystyczna dla powojennego „biurowego” konstrukttywizmu¹³⁸. Porównując obiekt z gmachem Domu Partii nie widać w nim tak wyraźnych odniesień do historyzmu, jednak i tak wyczuwalna jest tu klasyczna kompozycja.

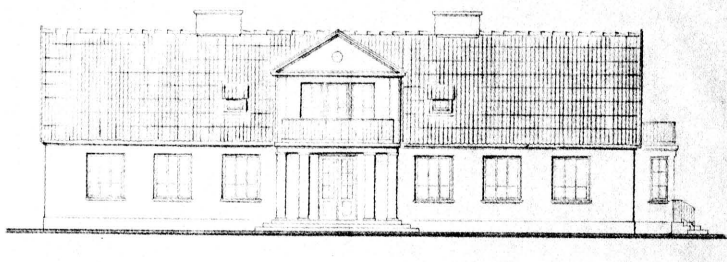
Stanisław Bukowski był również projektantem białostockiego gmachu Zjednoczenia Gazownictwa w Białymstoku, zrealizowanego w roku 1951¹³⁹. Obecnie, obiekt ten trudno jest zlokalizować, ze względu na brak jakichkolwiek przybliżających go danych¹⁴⁰. Wiadomo także, że w ramach, wspomnianego już kilkakrotnie Centralnego Biura Projektów Architektonicznych i Budowlanych, inżynier Bukowski wchodził w skład zespołu przygotowującego plan realizacyjny śródmie-

ścia Białegostoku (ciąg ulicy Lipowej oraz osiedli ZOR północ i ZOR północny wschód). Za projekt ten zespół otrzymał w roku 1956 od Komitetu ds. Urbanistyki i Architektury nagrodę I stopnia w dziale projektów zespołów i budynków mieszkalnych¹⁴¹.

32. Białystok, ul. Lipowa 3, Hotel Miejski (ob. Hotel Cristal) – widok ogólny (przed przebudową), proj. S. Bukowski, 1951-1956. Fot. Barbara Tomecka 1994 (karta ewidencyjna zabytku, nr inv. 2801, w zb. WUOZ w Białymstoku).

Białystok, 3 Lipowa Street, „Miejski” Hotel (today: „Cristal” Hotel), general view prior to designing, design: S. Bukowski, 1951-1956. Photo: Barbara Tomecka 1994 (register card of the monument, inventory no. 2801, in the coll. of WUOZ in Białystok).

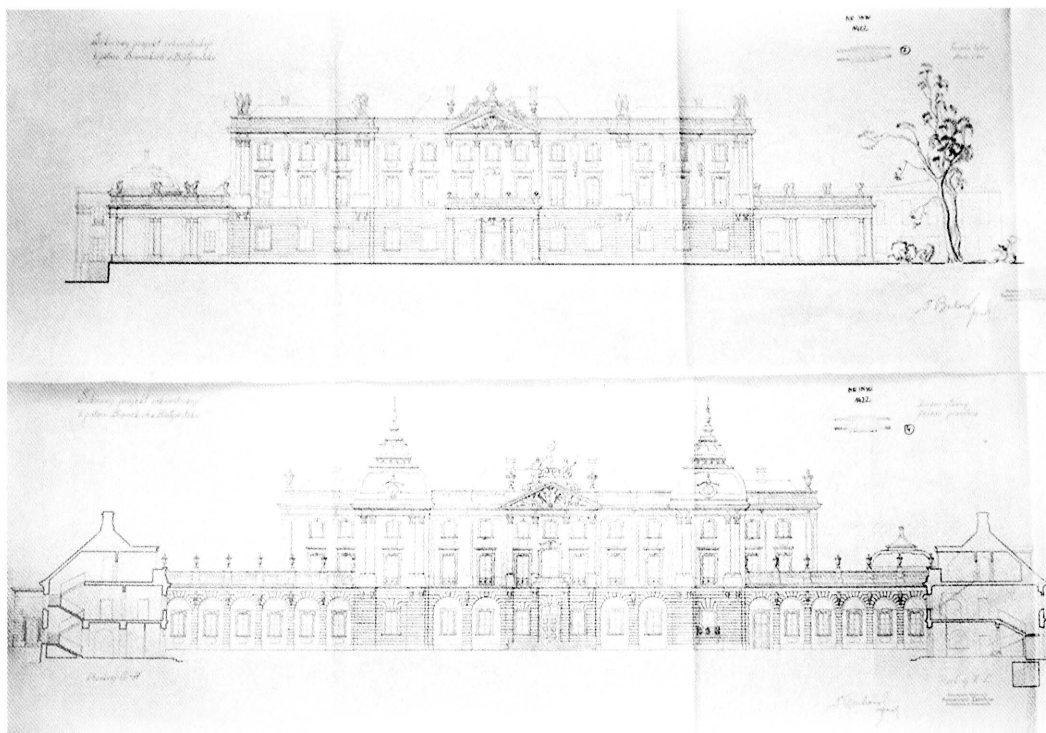

33. Projekt techniczno-roboczy Domu Zdrowia i Kultury w Chlebiotkach – elewacja frontowa, opr. S. Bukowski, b. d., ozalid na papierze (z archiwum M. Siedleckiej z Białegostoku).

Technical-working design of the Health and Culture Centre in Chlebiotki – front elevation, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (from the archive of M. Siedlecka in Białystok).

Z innych niezrealizowanych projektów twórcy wymienić można, nawiązujący do stylu dworowego, projekt Domu Zdrowia i Kultury w Chlebiotkach z 1957 r., oparty na symetrycznym, rozczłonkowanym rzucie, zbliżonym do litery „T”¹⁴² oraz projekt domu jednorodzinnego (prawdopodobnie własnego)¹⁴³.

Obok opracowywania planów koncepcyjnych nowych budynków, Bukowski od początku swojego pobytu w Białymstoku zajmował się również projektowaniem w ramach architektury zabytkowej. Pierwsze prace inwentaryzacyjne i projektowe wykonywał na zasadzie zleceń¹⁴⁴. Z czasem okazało się, że zadań jest zbyt wiele, w związku z czym przy Wydziale Kultury i Sztuki, z inicjatywy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku – Władysława Paszkowskiego – została zorganizowana w roku 1948 Pracownia Konserwacji Zabytków Architektury. Zadaniem Pracowni, której kierownictwo objął Bukowski, było wykonywanie inwentaryzacji oraz dokumentacji projektowych obiektów zabytkowych, ujętych w planach zabezpieczenia i konserwacji w całym ówczesnym województwie białostockim¹⁴⁵.

34. Szkicowy projekt rekonstrukcji b. pałacu Branickich w Białymstoku – korpus główny, elewacja przednia i tylna, opr. S. Bukowski, b.d., ozalid na papierze (w zb. WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1422).

Sketch design of the reconstruction of the former Branicki palace in Białystok – main corps, front and back elevation, prep. by S. Bukowski, no date, ozalid on paper (in the coll. of WUOZ in Białystok, inventory no. 1422).

Największą wartość, a zarazem zasadniczy problem dla konserwatorów, stanowił zniszczony w niemal 70% zespół dawnego pałacu Branickich¹⁴⁶. Już w roku 1946 Naczelną Dyрекcyję Muzeów i Ochrony Zabytków zleciła inż. Bukowskiemu opracowanie projektu rekonstrukcji i adaptacji zabytku na Pałac Kultury Ludowej w budynku głównym i Muzeum Regionalnego w jednym ze skrzydeł bocznych. W oparciu o uwagi ówczesnego Generalnego Konserwatora Zabytków, prof. Jana Zachwatowicza oraz na podstawie badań własnych i dr. Jana Glinki, Bukowski sporządził w latach 1947-1949 projekt techniczny rekonstrukcji pałacu. Jednocześnie powołano go na stanowisko głównego kierownika odbudowy¹⁴⁷.

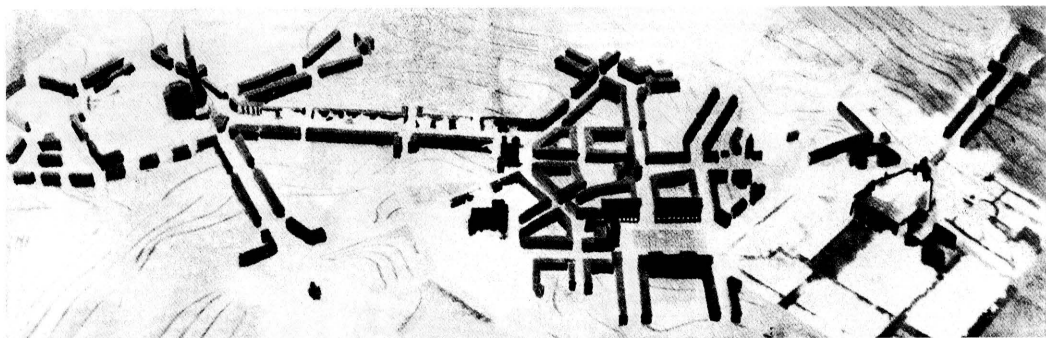
Głównym założeniem konserwatorskim projektu była odbudowa pałacu i przywrócenie zabytkowi szaty zewnętrznej wraz z wystrojem architektonicznym z połowy XVIII w.¹⁴⁸ W końcu 1949 roku zmieniono decyzję co do jego przeznaczenia i ulokowano w nim pierwszą w dziejach Białegostoku wyższą uczelnię – Akademię Medyczną. Inicjatywa jej utworzenia wyszła z miejscowego Komitetu Wojewódzkiego PZPR oraz z Ministerstwa Zdrowia¹⁴⁹. Bukowskiego odsunięto od kierownictwa odbudowy pałacu ze względu na to, iż nie wyraził zgody na zmianę jego funkcji¹⁵⁰. Projekt adaptacyjny na cele Akademii Medycznej, opracowany w roku 1950 przez inż. Andrzeja Nitcha, wprowadzał wbrew zastrzeżeniom Bukowskiego szereg zmian. Jednak w roku 1951 ponownie powołano go na stanowisko kierownika architektonicznego odbudowy pałacu z ramienia Akademii Medycznej. W rok później architekt powrócił także na stanowisko kierownika pra-

cowni konserwatorskiej¹⁵¹. W uznaniu jego zasług oraz jako rekompensatę za odsunięcie go od kierownictwa odbudowy, warszawskie PKZ zamontowały na tympanonie pałacu od strony ogrodu popiersie architekta¹⁵².

Do roku 1955 odbudowano niemal całkowicie kompleks budynków i przystosowano do potrzeb uczelni. W latach 50. przystąpiono także do realizacji projektu rewaloryzacji przypałacowego założenia ogrodowego. Projekty parku zabytkowego sporządził prof. Gerard Ciołek, zaś pawilonów parkowych, tarasu, fontann i mostu – Bukowski¹⁵³. Jeszcze w latach 70. architekt prowadził nadzór autorski przy wykonaniu polichromii w sieni głównej i klatce schodowej pałacu¹⁵⁴.

Obok odbudowy pałacu Branickich, równie ważne stało się dźwiganie z gruzów innych cennych XVIII-wiecznych obiektów zabytkowych Białegostoku, związanych z mecenatem J.K. Branickiego, a położonych w większości w centrum miasta. Pierwszy powojenny plan urbanistyczny odbudowy miasta Białegostoku powstał w latach 1945-1946, opracowany w ramach Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego przez architektów Leszka Dąbrowskiego i Stanisława Bukowskiego¹⁵⁵. Wyznaczał on tereny przemysłowe i nowe tereny mieszkaniowe oraz zakładał rekonstrukcję Rynku Kościuszki. Pozostawiał w zasadzie historyczne, XVIII-wieczne elementy rozplanowania miasta. Z ważniejszych zmian, jakie wprowadzono w planie historycznym było przebiecie południowej pierzei Rynku Kościuszki w celu przedłużenia ulicy Sienkiewicza (wówczas ul. 1-go Maja) i połączenie jej z ulicą Legionową, co znacznie usprawniło komunikację w centrum¹⁵⁶. Jednocześnie plan ten był zapowiedzią urbanistycznych rozwiązań stosowanych w epoce realizmu socjalistycznego, o czym świadczą chociażby takie elementy, jak klasyczna osiowość planu, reprezentacyjne place, obrzeżna zabudowa, monumentalne symetryczne gmachy, kolumnady itp. Według A. Oleksickiego *była to świadoma, choć na szczycie z gruntu nierealna, podjęta na wielką skalę próba przekomponowania centrum miasta*¹⁵⁷. Mimo, że plan ten nie został zrealizowany, to jednocześnie przesądził już w tamtych latach o skali i klimacie rejonu odbudowywanego centrum Białegostoku i właściwie o kierunkach jego rozwoju¹⁵⁸.

Do odbudowy wschodniej, reprezentacyjnej części Rynku, przy której w dużej mierze znajdują się XVIII- i XIX-wieczne zabytki, przystąpiono jeszcze w połowie lat 40. W roku 1955 Bukowski przy współpracy z inż. Zenonem Filipczukiem wykonał w ramach PP PKZ szkicowe projekty architektonicznego uporządkowania poszczególnych pierzei Rynku. Wówczas odtworzono pozostałe pierzeje zachodniej części Rynku Kościuszki z zachowaniem dawnej linii zabudowy, podnosząc jednocześnie jej skalę¹⁵⁹. Pierzeję południową wzniesiono w stylu monumentalnego socrealizmu, opartego na przedwojennym modernizmie. Pierzeję zachodnią i północną Rynku, a także większość nowej zabudowy w ulicy Lipowej, zrealizowano w duchu „socrealizmu romantycznego”, nawiązującego wprost do „architektury swojskiej” lat 20. XX w.¹⁶⁰ Ostatecznie odbudowa śródmieścia, która miała miejsce w latach 1945-1958, została z różnych przyczyn przeprowadzona w sposób niejednoznaczny i niekonsekwentny. Mimo to należy stwierdzić, że autorzy odbudowy Rynku Kościuszki uszanowali historyczny XVIII-wieczny kształt placu, chociaż podwyższona została zabudowa w pierzejach, w związku z czym ratusz utracił charakter dominanty wysokościowej. Odtworzono najbardziej znaczące budowle, zachowały się także główne osie widokowe¹⁶¹.

35. Białystok. Plan przebudowy miasta – makieta centrum (negatyw), opr. S. Bukowski i Leszek T. Dąbrowski, 1945-1946. Fot. autor nieznany (wg: H. Nowara, *Białystok. Rozwój przestrzenny miasta*, Białystok 1969, s. 36-37). Białystok, plan of redesigning the town – model of the City (negative), prep. by S. Bukowski and Leszek T. Dąbrowski, 1945-1946. Photo: author unknown (acc. to: H. Nowara, *Białystok. Rozwój przestrzenny miasta* (The Spatial Development of the Town), Białystok 1969, pp. 36-37).

36. Białystok, Rynek Kościuszki – widok z odbudowywanego ratusza na pierzeję południową i północną Rynku, w kierunku zespołu katedralnego p.w. Wniebowzięcia NMP. Z lewej strony w tle widoczna odbudowana kamienica staromiejska (ob. restauracja Astoria), po prawej, na I planie, gmach banku NBP (ob. Bank BPH), w głębi odbudowywany klasztor Sióstr Miłosierdzia, 1956. Fot. Władysław Paszkowski (w zb. WUOZ w Białymstoku, nr inw. M/5/416/1). Białystok, Kościuszki Market Square, view from the town hall undergoing reconstruction of the southern and northern rows of houses in the Market Square and towards the complex of the cathedral of the Assumption of the Holy Virgin Mary. On the left, in the background, visible rebuilt Old Town house (today: the „Astoria” restaurant), to the right, in the foreground, the NBP Bank offices (today: BHP Bank), in the background - reconstructed convent of the Sisters of Mercy, 1956. Photo: W. Paszkowski (in the coll. of WUOZ in Białystok, inventory no. M/5/416/1)

Jednym z pierwszych odbudowanych zabytków przy Rynku Kościuszki była narożna kamienica mieszczańska z trzeciej ćwierci XVIII w. (ob. restauracja „Astoria”). Podczas odbudowy prowadzonej w latach 1946-1952, w oparciu o projekty powstałe w pracowni Bukowskiego, odtworzono przede wszystkim mansardowy dach zabytku¹⁶². W tym samym czasie przystąpiono do odbudowy klasztoru Sióstr Miłosierdzia, położonego po drugiej stronie Rynku. Projekty odbudowy, autorstwa Bukowskiego, pochodzą z lat 1947-1949. Architekt początkowo planował częściową rozbudowę zabytku, jednak z niewiadomych przyczyn nie zdecydowano się na realizację tej koncepcji. Zasadnicza odbudowa trwała do roku 1950. Klasztorowi przywrócono zbliżony do pierwotnego wygląd, rezygnując z utrzymania efektów poprzednich przebudów¹⁶³.

Bardziej skomplikowane stały się prace przy odbudowie tzw. Zbrojowni, pochodzącej z przełomu XVIII/XIX w., znajdującej się przy Rynku Kościuszki 4. W 1948 roku Bukowski wykonał inwentaryzację obiektu, zaś w marcu 1951 r. w Centralnym Biurze Projektów Architektury i Budownictwa sporządził pierwszy projekt odbudowy, w którym utrzymał w zasadzie przedwojenną formę zabytku. Ostatecznie zbrojownię odbudowano w latach 1954-1956 według planów sporządzonych przez Z. Filipczuka, przy czym przesunięto o kilka metrów miejsce jej lokalizacji, natomiast w części dachu wprowadzono pseudobarokową facjatę z balkonem¹⁶⁴.

W roku 1955 Bukowski wykonał w ramach pracowni PKZ projekt szkicowy wnętrza ratusza odbudowanego w latach 1954-1958, według planów arch. Zofii Chojnackiej. Wspomniany projekt został zrealizowany w głównym swym zarysie prawie w całości¹⁶⁵.

Dużą stratą była rezygnacja ze starań o uratowanie, zachowanego w części frontalnej murów, klasycystycznego budynku dawnej resursy obywatelskiej, znajdującego się niegdyś u zbiegu ulic Sienkiewicza i Rynku Kościuszki (vis-à-vis ww. kamienicy staromiejskiej). Na jej miejscu, zamiast projektowanej w pracowni Bukowskiego rekonstrukcji zabytku, wzniesiono siedzibę Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej¹⁶⁶.

Innym obiektem, usytuowanym przy Rynku Kościuszki, do którego projekt odbudowy przygotował w roku 1946 Bukowski, jest kamienica stojąca w północnej pierzei Rynku, oznaczona obecnie numerem 22. Zrealizowany pod koniec lat 40. budynek, gabarytowo dopasowany do reszty obiektów w pierzei, przeznaczono na cele mieszkalno-usługowe¹⁶⁷.

Na zlecenie NDMiOZ w roku 1947 Bukowski, we współpracy z arch. Lesławem Jaroszem, przystąpił do projektu odbudowy klasycystycznego budynku dawnej Łoży Masońskiej, znajdującego się przy ul. Kilińskiego. W oparciu o badania historyczno-architektoniczne dr. Jana Glinki zdecydowano się przywrócić łoży pierwotny wygląd, pomijając późniejsze naleciałości. Przede wszystkim zmieniono bryłę dachu na czterospadowy. Odbudowę zabytku ukończono w roku 1952¹⁶⁸.

20 sierpnia 1947 roku Ministerstwo Kultury i Sztuki zleciło Bukowskiemu wykonanie prac architektoniczno-konserwatorskich w związku z odbudową Pałacyku Gościnnego z 1771 r., znajdującego się przy ul. Kilińskiego. W latach 1947-1952 trwały prace przy odbudowie zabytku, zgodnie z projektem opracowanym przez Bukowskiego w oparciu o zachowany rysunek z k. XVIII w. i autentyczne

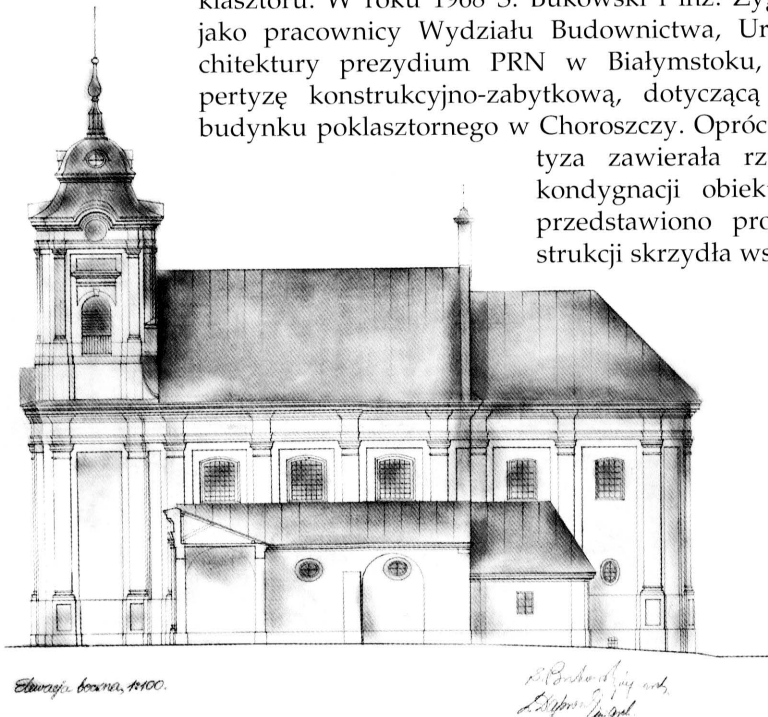
fragmenty wystroju, wprowadzając jednocześnie w układzie przestrzenno-funkcjonalnym zmiany podyktowane charakterem adaptacji¹⁶⁹.

Według projektu sporządzonego pod kierunkiem S. Bukowskiego, w latach 1947-1949, przystąpiono do odbudowy XIX-wiecznej komory celnej, położonej przy dawnej szosie Żółtowskiej (ob. klub „Domek Napoleona” przy Al. Jana Pawła), w trakcie której zrekonstruowano kopulasty dach zabytku¹⁷⁰.

Na zakończenie omawiania udziału Bukowskiego przy odbudowie i konserwacji obiektów zabytkowych na terenie miasta Białegostoku, należy wspomnieć o rozbudowie dawnej szkoły żydowskiej, położonej przy ul. Lipowej 42 D, w której po roku 1945 swoją siedzibę znalazło Liceum Budowlane. Architekt, wykorzystując podkowiasty plan budynku, postanowił pomiędzy dwoma dość znacznymi ryzalitami umieścić salę gimnastyczną w postaci szklanej dobudówki¹⁷¹.

Innym ważnym ośrodkiem, skupiającym zabytki z kręgu mecenatu hetmana J.K. Branickiego jest Choroszcz. Projekt odbudowy tamtejszego XVIII-wiecznego kościoła sporządził, wspólnie z Leszkiem Dąbrowskim, Stanisław Bukowski. Prace prowadzone przy zabytku w latach 1946-1948 miały w dużej mierze charakter zachowawczy, jednak połączony częściowo z próbą domniemanej, gdyż nie opartej na badaniach architektonicznych rekonstrukcji¹⁷². Nowo wprowadzonym elementem stała się arkada, łącząca nawę południową świątyni ze skrzydłem klasztoru. W roku 1968 S. Bukowski i inż. Zygmunt Szmulik,

jako pracownicy Wydziału Budownictwa, Urbanistyki i Architektury prezydium PRN w Białymstoku, wykonali ekspertyzę konstrukcyjno-zabytkową, dotyczącą zabezpieczenia budynku poklasztornego w Choroszczy. Oprócz opisu, ekspertyza zawierała rzuty wszystkich kondygnacji obiektu, na których przedstawiono propozycję rekonstrukcji skrzydła wschodniego¹⁷³.

37. Projekt odbudowy parafialnego zabytkowego kościoła w Choroszczy – elewacja boczna, opr. Stanisław Bukowski i Leszek Teodozy Dąbrowski, 1946, ołówek na kalce (w zb. WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1497).

Design for the reconstruction of the historical parish church in Choroszcz – side elevation, prep. by Stanisław Bukowski and Leszek Teodozy Dąbrowski, 1946, pencil on carbon (in the coll. of WUOZ in Białystok, inventory no. 1497).

Kolejną pracą Bukowskiego na terenie Choroszczy była rekonstrukcja XVIII-wiecznej letniej rezydencji Branickich. Już w końcu 1952 r. architekt wykonał szkicowy projekt oparty na rekonstrukcji dr. J. Glinki. Jednak odbudowę obiektu prowadzono w latach 1959-1964 w oparciu o projekt inż. arch. H. Kosmólskiej z warszawskiej Pracowni Projektowej PP PKZ¹⁷⁴.

Większe prace rekonstruktorsko-konserwatorskie przeprowadzono w pałacu Archimandrytów w Supraślu i w związanym z nim zespole poklasztorным bazylianów. We wrześniu 1947 r. NDMiOZ zleciła Bukowskiemu sprawowanie kierownictwa robót zabezpieczających, po czym przystąpiono do pełnej odbudowy całego zamierzenia. W dwa lata później inżynier wykonał pierwszy projekt rekonstrukcji części prawego skrzydła. W latach 1953-1954 został opracowany kolejny projekt adaptacji dawnego klasztoru dla potrzeb szkolnictwa. Budynki klasztorne, połączone z pałacem, odbudowane zostały do roku 1955. Z wyjątkiem cerkwi w okresie odbudowy nie przeprowadzono badań architektonicznych należących do zespołu obiektów¹⁷⁵.

38. Supraśl. D. zespół poklasztorny o.o. bazylianów (ob. Prawosławny Klasztor Męski) – odbudowane skrzydło południowe, stan z 1974 r. Fot. W. Wawrzonowski (wg: Zofia Piłaszewicz, *Supraśl. Zespół klasztorny O.O. Bazylianów. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Białystok 1974, il. 91, w zb. WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1713).

Supraśl, former Basilian monastery complex (today: Orthodox monastery) – rebuilt southern wing, state in 1974. Photo: W. Wawrzonowski (acc. to: Zofia Piłaszewicz, *Supraśl. Zespół klasztorny o. o. bazylianów. Dokumentacja historyczno-architektoniczna* (Supraśl. The Basilian Monastery Complex. Historical-Architectural Documentation), Białystok 1974, fig. 91, in the coll. of WUOZ in Białystok, inventory no. 1713).

W roku 1945 przystąpiono do odbudowy zespołu poklasztornego w Wigrach. Wykonanie prac architektoniczno-konserwatorskich przy kościele pokamedulskim zlecono Bukowskiemu w lipcu 1947 r. Do 1956 roku wedle jego projektów zrekonstruowano część uszkodzonych sklepień, dach oraz dwie wieże¹⁷⁶.

Także w Drohiczyźnie przystąpiono w 1946 roku do odbudowy kościoła po-franciszkańskiego. W lipcu następnego roku Bukowski otrzymał od NDMiOZ zlecenie wykonania prac architektoniczno-konserwatorskich. Odbudowę prowadzono w latach 1946-1954 według projektu rekonstrukcji kościoła, przygotowanego przez H. Wasilewskiego pod kierunkiem architekta Bukowskiego¹⁷⁷.

39. Wigry. Kościół klasztorny pokamedulski – widok ogólny w trakcie odbudowy.

Fot. W. Paszkowski 1954 (w zb. WUOZ w Białymstoku).

Wigry, former Cameldolite monastery church, general view in the course of reconstruction.

Photo: W. Paszkowski 1954

(in the coll. of WUOZ in Białystok).

Prace konserwatorskie w duchu XIX-wiecznych purystycznych restauracji, przeprowadzono przy uszkodzonej w czasie II wojny katedrze w Łomży. Projekt rekonstrukcji z roku 1955, wykonany w białostockiej Pracowni Konserwacji Zabytków, firmowany jest nazwiskiem Bukowskiego jako kierownika pracowni, a wykreślony został przez Z. Filipczuka¹⁷⁸. W projekcie przedstawiono dwie koncepcje restauracji katedry. Bardziej umiarkowana wersja przewidywała zachowanie nawarstwień renesansowych w szczycie północnym istniejącej wieży, druga z kolei proponowała regotycyzację tego szczytu, natomiast oba warianty przedstawiały

nadanie pseudogotyckiej formy fasadzie¹⁷⁹. Do realizacji regotytyzacji fasady katedry łomżyńskiej nie doszło przede wszystkim z braku funduszy¹⁸⁰. W 2 połowie lat 50. warszawskie Pracownie Konserwacji Zabytków przeprowadziły gruntowny remont kościoła¹⁸¹, podczas którego – jak uważa M. Giedz, autorka studium historyczno-architektonicznego wystroju katedry – zniszczono cenny pod względem historycznym i artystycznym wystrój malarski i sztukatorski wnętrza, zyskując w rezultacie skromną pseudogotycką formę¹⁸².

Nazwisko Bukowskiego wiąże się również z odbudową kościoła w Krypnie, do którego architekt, jesienią 1946 roku, w ramach prywatnej działalności, wykonał projekt odbudowy wieży. Wbrew planom została ona zrealizowana w nieco niższej wysokości¹⁸³.

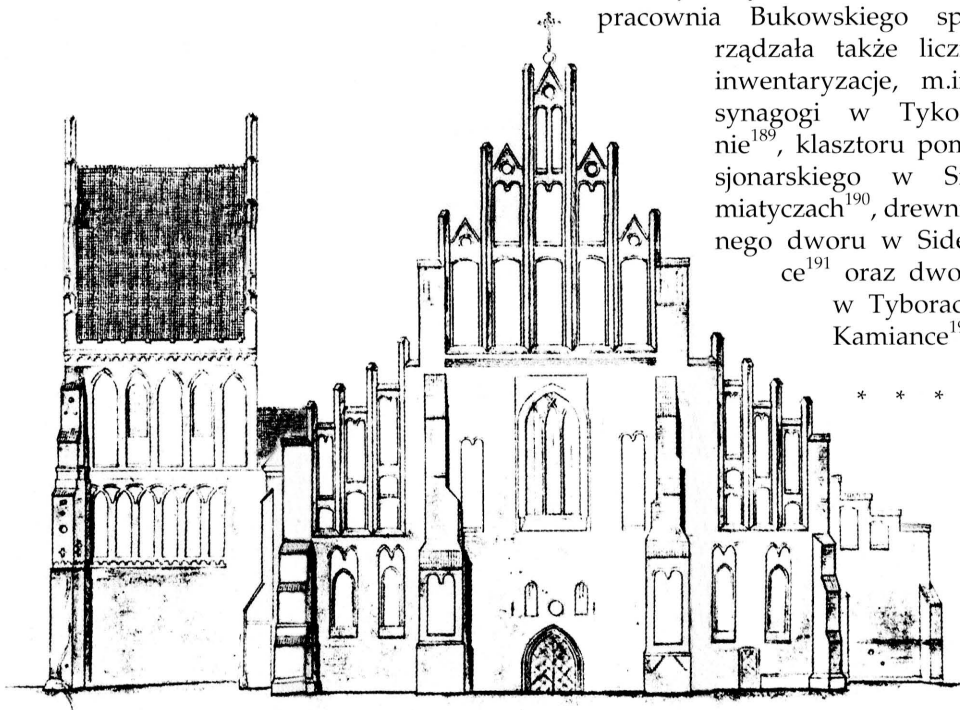
Obok wykańczania omawianej już wcześniej budowy kościoła św. Rocha w Białymstoku, Bukowski miał także okazję odbudowywać dwa inne kościoły, zaprojektowane przez swojego profesora O. Sosnowskiego. Pierwszym z nich jest kościół w Goniądzu, do którego odbudowy po zniszczeniach wojennych przystąpiono w roku 1946. Bukowski wykonał ekspertyzę budowlaną, zgodnie z którą rozebrane zostało sklepienie i ściany świątyni do fundamentów. Rekonstrukcję kościoła wraz z wyposażeniem wnętrza i polichromią wykonano do 1973 roku¹⁸⁴. Z kolei przy kościele w Hodyszewie Bukowski wykonywał prace projektowe na pograniczu rekonstrukcji zabytku i twórczości architektonicznej. W czasie II wojny świątynia uległa poważnemu zniszczeniu, w roku 1949 została odbudowana, zaś w roku 1967 wykonano żelbetową kopułę pokrytą blachą oraz założono witraże. Architekt Bukowski uczestniczył zarówno w pracach przy odbudowie, jak i wznoszeniu kopuły, przy której wykonaniu sprawował nadzór techniczny¹⁸⁵. Artysta wykonał również szereg planów, dotyczących wystroju wnętrza i wyposażenia świątyni, które najpewniej pochodzą z lat 60.¹⁸⁶ Wśród nich znajdują się projekty kolorystyki wnętrza, ołtarza głównego, organów, konfesjonatów, żyrandoli, stolarstwa drzwiowej oraz boazerii. Poszczególne elementy wyposażenia noszą różne cechy stylistyczne, m.in. z kręgu sztuki dekoracyjnej oraz zmodernizowanego neobaroku. Z powyższych projektów zrealizowano jedynie stolarstwo drzwiową.

Inny charakter od wyżej wspomnianych prac miały roboty budowlane prowadzone przy nie zniszczonym w czasie działań wojennych kościele w Trzciannem. Zaraz po roku 1945 ówczesny proboszcz postanowił rozbudować klasycystyczny kościół. Zadanie to powierzył arch. Bukowskiemu, który zaplanował powiększyć przestrzeń nawową kościoła o ramiona transeptu, z nieznacznymi ryzalitami w ścianach szczytowych, zaś od strony prezbiterium o dodatkową zakrytą i przedsionki. W fasadzie przewidział także niewielki pseudoklasycystyczny portyk. Prace, z pewnymi odstępstwami od projektu, prowadzone były w latach 1948-1949¹⁸⁷.

Do projektów restauracji obiektów sakralnych, wykonanych przez Bukowskiego poza PP PKZ, należy zaliczyć projekt remontu generalnego klasycystycznego kościoła w Raczkach koło Suwałk. W sierpniu 1962 roku miejscowy inżynier J. Urbanowicz wykreślił inwentaryzację kościoła, na podstawie której architekt Bukowski wykonał w rok później *Projekt techniczny częściowej rekonstrukcji zabytkowego kościoła w Raczkach*. Został on sporządzony w uzgodnieniu z białostockim WKZ W. Paszkowskim oraz konstruktorem inż. Jerzym Drewnowskim i w roku 1964 zatwierdzony do realizacji. Jako generalną koncepcję przyjęto restaurację ko-

ściola mającą na celu oczyszczenie go z późniejszych przeróbek, ale szanującą rozbudowę pochodzącą z lat 30. XX w. Architekt wykonał niniejszy projekt bezpłatnie. Z nieznanых przyczyn plany nie zostały sfinalizowane, a przeprowadzone w kilka lat później prace przy kościele, realizowane bez udziału Bukowskiego, w znacznym stopniu zniszczyły oryginalne wyposażenie wnętrza¹⁸⁸.

Oprócz odbudowy i konserwacji zabytków architektury, pracownia Bukowskiego sporządzała także liczne inwentaryzacje, m.in.: synagogi w Tykocinie¹⁸⁹, klasztoru pomisjonarskiego w Siemiatyczach¹⁹⁰, drewnianego dworu w Siderce¹⁹¹ oraz dworu w Tyborach-Kamianie¹⁹².

WIDOK PRZECIENNY - 1:100

40. Łomża, Kościół katedralny p.w. Św. Michała Archaniola, Projekt techniczny rekonstrukcji – fasada (variant), opr. Zenon Filipczuk pod kier. S. Bukowskiego, 1955 (oryg. Archiwum Parafialne w Łomży, repr. wg: M. Giedz, *Łomża. Kościół katedralny p.w. Św. Michała Archaniola. Studium historyczno-architektoniczne*, Białystok 1984, nr inw. 1655, w zb. Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Łomży).
 Łomża. Cathedral Church of St. Michael the Archangel. Technical design of reconstruction – façade (variant), prep. by Zenon Filipczuk under the supervision of S. Bukowski, 1955 (original in: Parish Archive in Łomża, repr. after: M. Giedz, *Kościół katedralny p.w. Św. Michała Archaniola. Studium historyczno-architektoniczne* (Cathedral Church of St. Michael the Archangel. Historical-Architectural Study), Białystok 1984, inventory no. 1655, in the coll. of WUOZ, Delegatura in Łomża).

Zrealizowane projekty Stanisława Bukowskiego są materialnym efektem jego twórczości architektonicznej, ale w pewnym sensie wyrażają także jego postawę światopoglądową. Ważne jest zatem poznanie poglądów twórcy na temat architektury współczesnej i zabytkowej¹⁹³.

Stanisław Bukowski traktował architekturę jako swoje osobiste powołanie, wiele uwagi przywiązywał do podniesienia jej rangi jako sztuki i do jej popularyzacji wśród społeczeństwa¹⁹⁴. Architekturze przypisywał najwyższą pozycję spo-

śród wszystkich sztuk, zaś architekta uważał za *Arcybudowniczego* i *Superplastyka*. Jednocześnie wielokrotnie podkreślał konieczność współpracy przedstawicieli różnych dziedzin artystycznych. Bliski był przez to idei integracji sztuk, kształtowanej w 1 poł. XX w. przez weimarski Bauhaus. Również przekonanie Bukowskiego o misyjnym charakterze zawodu wywodzi się z idei propagowanych przez Ruch Nowoczesny we wczesnych latach jego istnienia.

Oprócz nieustannie podkreślanej potrzeby współpracy architektów z plastykami, Bukowski wskazywał też na konieczność odpowiedniego nastawienia inwestora i pozostawienia architektowi większej swobody w procesie projektowania, dzięki której mógłby w pełni realizować swe wizje artystyczne. W jednym z wywiadów, zapytany o podniesienie estetyki miasta Białegostoku, odpowiedział: *Uważam, że jedyną drogą, wiodącą do tego celu, jest współpraca architektów, plastyków i wszystkich tych, co mają tu coś do powiedzenia. Przede wszystkim jednak inwestorzy zlecając biuram projektów prace, winni zaznaczyć, że mają się tam znaleźć takie czy inne elementy plastyczne. Wówczas dopiero architekci mogą coś zrobić dla estetyki miasta. A przecież architektura jest niesłychanie ważnym czynnikiem w życiu społeczeństwa. Architektura kształtuje człowieka bardziej, niż inna dziedzina sztuki. Tymczasem zanie dbało się u nas te sprawy i rolę architekta sprowadziło się do roli urzędnika*¹⁹⁵.

W jednym ze swych felietonów Bukowski wspomina, że dla architektury ważne są w jednakowej mierze, zarówno całości jak i części kompozycji, a odstępstwo od tej zasady winno być traktowane jako szkodnictwo kulturowe. Planowany obiekt starał się opracowywać poczynając od ogólnego wyrazu artystycznego przez wystrój wnętrza, aż po drobny detal. Wyrażał w ten sposób chęć bycia twórcą „totalnym”, podobnie, jak wielu współczesnych mu architektów, np. Alvar Aalto, czy Arne Jacobsen.

Architekt Bukowski uważał także, że dbałość o wysoki poziom artystyczny architektury powinna obowiązywać zawsze, bez względu na warunki materialne państwa. O odpowiednią oprawę plastyczną architektury dbano jeszcze w okresie socrealizmu, i chyba również ta kwestia zaważyła na czynnym udziale Bukowskiego w projektowaniu architektury tamtego czasu. Kwestie te zanie dbano natomiast wraz z nadejściem ery typizacji i budownictwa mieszkaniowego opartego na technologii uprzemysłowionej. Swoją opinię na ten temat architekt wyraził w korespondencji do J. Stadnickiego pisząc: *[...] uważam rozwiązanie tego problemu [mieszkalnictwa – S.W.] na drodze ohydneho blokowo-koszarowego budownictwa za jedno z największych nieszczęść jakie spadły na nasz naród razem z tzw. „socjalizmem”*¹⁹⁶.

Bukowski jako jeden z czołowych architektów Białegostoku oraz osoba czynnie uczestnicząca w życiu kulturalnym i społecznym miasta, narażony był na oddziaływanie polityki. Choć dla niego istotny był sam fakt tworzenia i uczestniczenia w kształtowaniu architektury, to jednocześnie zdawał sobie sprawę, że te dwie dziedziny od zawsze miały na siebie istotny wpływ. Według amerykańskiego historyka architektury – pioniera postmodernizmu – Charlesa Jencksa: *przyjęcie jakiegokolwiek zamówienia [przez architekta – S.W.] równa się podjęciu decyzji o charakterze politycznym*.¹⁹⁷ Podobnie jak inni twórcy, chociażby znani nam z historii architektury Le Corbusier, Walter Gropius, czy Philip Johnson, bardzo często oskarżani o sympatyzowanie ze skrajnymi ugrupowaniami politycznymi, tak i Bukowski z racji swojego zawodu nie ustrzegł się podobnych pomówień. Pro-

jektując wiele świątyń w czasach stalinizmu narażał się na nieprzychylnie stanowisko ówczesnych władz, które niechętnie patrzyły na ten rodzaj twórczości. Jednocześnie, w tym samym okresie projektował ważne dla ówczesnego reżimu obiekty użyteczności publicznej, m.in. Dom Partii, czy też uczestniczył przy wznoszeniu Pomnika Wdzięczności Armii Czerwonej. Mimo, iż nie podzielał poglądów politycznych ówczesnych władz, to jednak uważał, że więcej można zrobić czynnie uczestnicząc na polu architektury, niż z niej rezygnując. Zdecydowanie chętniej Bukowski tworzył architekturę sakralną, gdyż kształtowanie jej pozostawiało o wiele większe możliwości plastycznego wyrazu, niż architektura oficjalna, tworzona w państwowych biurach projektowych o kolektywnej metodzie pracy i narzuconych z góry normach i ograniczeniach. Jak twierdzi A. Basista: *wówczas dla wielu architektów budowa kościołów stała się psychologiczną reakcją przeciw nudzie i szarości narzuconego świata*¹⁹⁸.

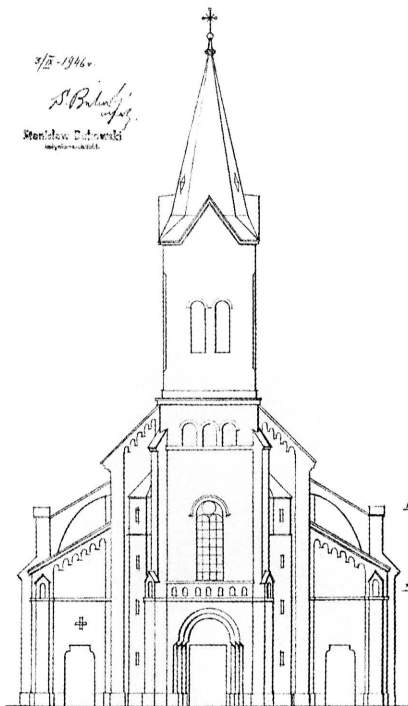
Ważnym dla Bukowskiego był też stosunek do przeszłości i architektury zabytkowej. T. Gigier w roku 1974 pisał: *Inżynier Bukowski jest architektem starszej generacji i kształcił się w czasach, gdy, jak powiada, przywiązywano tę samą wagę do nauki architektury, co do historii architektury*¹⁹⁹. Mimo, iż w czasie jego studiów na świecie i w Polsce królował styl międzynarodowy, to nie został on wierny skrajnemu modernizmowi. Nie bez znaczenia pozostały tu stypendialne podróże zagraniczne, dzięki którym – jak twierdził Bukowski – odkrył fenomen architektury zabytkowej i z awangardy przeszedł na pozycje bardziej umiarkowane²⁰⁰. Ten związek tradycji i myśli nowoczesnej szczególnie często podkreślali architekci starszego pokolenia, jak Świerczyński, Gutt, czy Sosnowski, z którymi architekt współpracował.

Bukowski, działając na polu architektury zabytkowej miał świadomość problematyki konserwatorskiej. Rekonstrukcji nie traktował jako działania stricte konserwatorskiego, o czym świadczy jego niniejsza wypowiedź: *Wprawdzie przez pewien czas zajmowałem się architekturą zabytkową, ale nie od strony jej konserwacji, a od strony rekonstrukcji, a to nie jest to samo. Przy rekonstrukcji istotnie występują czasem problemy konserwatorskie, ale zdarza się to bardzo rzadko i są one najczęściej bardzo proste*²⁰¹. O samej powojennej odbudowie polskich zabytków architektura wypowiedział się następująco: *To była odpowiedzialna i trudna praca wymagająca od architekta nie tylko dokładnej znajomości stylu odbudowywanego zabytku, ale i uczciwego zaangażowania, zrozumienia dla idei ratowania pomników narodowej kultury*²⁰². W stwierdzeniu tym można wyczuć wpływ powojennego programu odbudowy zabytków, sformułowanego przez ówczesnego Generalnego Konserwatora Zabytków – Jana Zachwatowicza²⁰³. Bukowski, podobnie jak Zachwatowicz, uważał iż: *Odbudowa i rekonstrukcja zabytków nie może sprowadzać się do wiernego powtórzenia rozwiązań projektowych mających niegdyś służyć zupełnie innemu, niż obecnie celom. Nawigując jak najściślej do zgodnych ze stylem epoki form architektonicznych, należy uwzględniać przy odbudowie zabytkowych budowli współczesne ich przeznaczenie, a więc i wymogi użytkowników, którzy będą z nich korzystać*²⁰⁴. Wyznaczanie architektury zabytkowej nowej roli w życiu społecznym należało również do części powojennego programu odbudowy. Architekt popierał próby przystosowania obiektów do nowych potrzeb, o ile użytkownik nie wprowadzał zmian w układzie przestrzenno-funkcjonalnym.

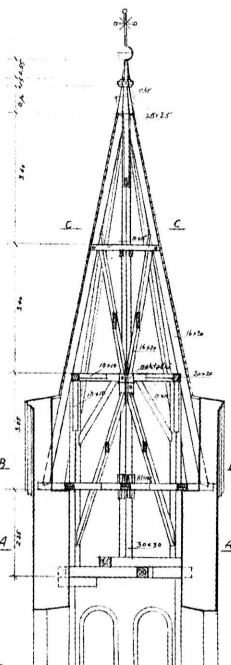
Wieża kościoła w Krypcie

3/2 - 1946

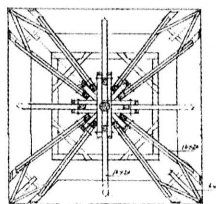
S. Bukowski
Stanisław Bukowski
projektant

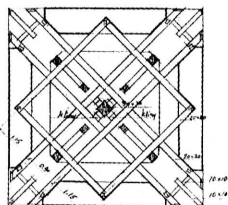
Widok główny 1:40

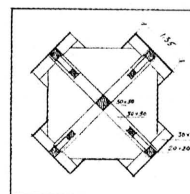
Widok boczny 1:50

C-C

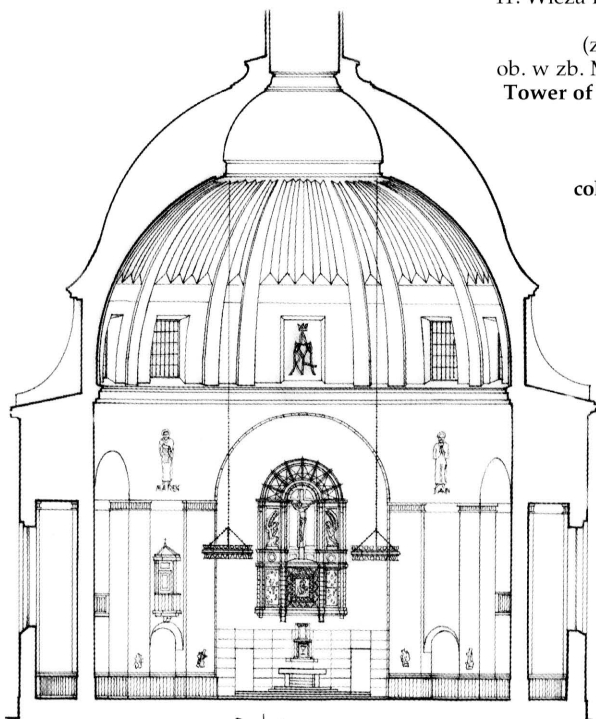
B-B

A-A

41. Wieża kościoła w Krypcie – projekt odbudowy,
opr. S. Bukowski, 1946, ołówek na kalce
(z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku,
ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).

Tower of the church in Krypie, project of recon-
struction, prep. by S. Bukowski, 1946,
pencil on carbon (from the archive of
J. Łempicka in Białystok, today: in the
coll. of the Historical Museum in Białystok).

Przekrój poprzeczny
Widok na prezbiterium

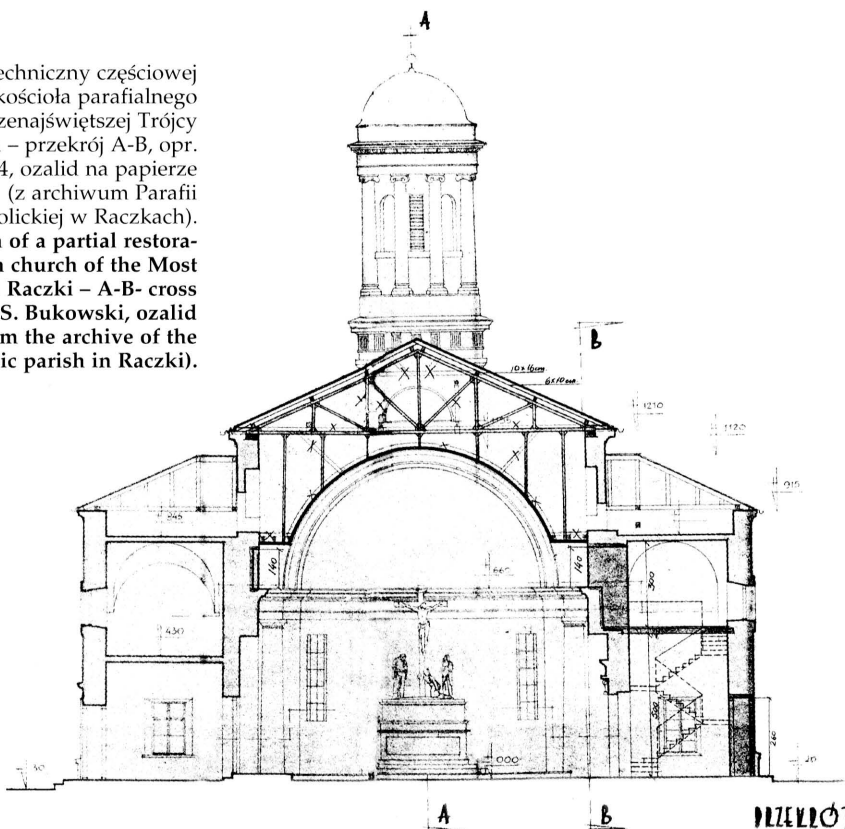
42. Projekt aranżacji wnętrza kościoła
parafialnego w Hodyszewie –
przekrój poprzeczny z widokiem
na prezbiterium, opr. S. Bukowski,
b. d., tusz na kalce (z archiwum
J. Łempickiej z Białegostoku,
ob. w zb. Muzeum Historycznego
w Białymstoku).

Design of an arrangement of the
interior of the parish church
in Hodyszewo – cross section with
a view of the presbytery, prep.
by S. Bukowski, no date, India ink
on carbon (from the archive of
J. Łempicka in Białystok, today:
in the coll. of the Historical
Museum in Białystok).

43. Projekt rozbudowy kościoła w Trzciannem – fasada przednia, opr. S. Bukowski, 1948-1949, ołówek na kalce (z archiwum J. Łempickiej z Białegostoku, ob. w zb. Muzeum Historycznego w Białymstoku).
Design of the reconstruction of the church in Trzcianne, front façade, prep. by S. Bukowski, 1948-1949, pencil on carbon (from the archive of J. Łempicka in Białystok, today: in the coll. of the Historical Museum in Białystok).

44. Projekt techniczny częściowej restauracji kościoła parafialnego p.w. Przenajświętszej Trójcy w Raczkach – przekrój A-B, opr. S. Bukowski, 1964, ozalid na papierze (z archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Raczkach).
Technical design of a partial restoration of the parish church of the Most Holy Trinity in Raczeki – A-B- cross section, prep. by S. Bukowski, ozalid on paper (from the archive of the Roman-Catholic parish in Raczeki).

Bukowski zapytany niegdyś, czy można we współczesnym projektowaniu nawiązywać do wielkiego dorobku i bogactwa form architektury minionych wieków, do architektury regionalnej, odpowiedział: *Podstawę prawidłowego projektowania architektury nawiązującej do miejscowych warunków i regionalnych form kulturowych stanowi: gruntowna znajomość sztuki architektonicznej oraz wiedza o przeszłości skonfrontowana ze współczesnymi problemami. Odnosi się to zarówno do rekonstrukcji zabytków, jak i do architektury powstającej współcześnie...*²⁰⁵

O wielkim szacunku architekta Bukowskiego do przeszłości i potrzebie ratowania regionalnej tradycji budownictwa, świadczy fragment zaczerpnięty ze wspomnienia pośmiertnego – autorstwa jednego z białostockich architektów – I. W. Łukaszewicza: *Zarówno w tamtym środowisku [wśród członków Białostockiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych – S.W.], jak i w Stowarzyszeniu Architektów Polskich, jeszcze w latach sześćdziesiątych, a więc wtedy, gdy to było bardzo niepopularne, nawoływał do zachowania relikwów ginącej architektury drewnianej Białegostoku, stanowiącej interesującą odrębność polskiego pejzażu miejskiego. Przypominam sobie też jego porównanie drewnianej architektury Białegostoku do architektury przedmieść Wilna i postulował zachowanie zespołów urbanistycznych o takiej zabudowie, które za lat kilka miałyby stać się unikalnymi przykładami autentycznej kultury budowlanej polskich ziem wschodnich*²⁰⁶. W tym miejscu należy podkreślić, że Stanisław Bukowski jako pierwszy z białostockich architektów i przedstawicieli świata kultury zwracał uwagę na potrzebę zachowania i rewitalizacji w szczególności drewnianej zabudowy białostockiego osiedla Bojary, stanowiącego wyjątkową w skali Polski enklawę architektury regionalnej w centrum miasta. Za przykładem Bukowskiego poszło wielu białostockich architektów²⁰⁷.

* * *

Architekt Stanisław Bukowski to postać wielce zasłużona dla powojennej odbudowy zabytków całego regionu północno-wschodniego Polski, a jego wpływ na obraz współczesnej architektury Podlasia jest bez wątpienia znaczący.

Już w okresie „wileńskim” uczestniczył w wielu pracach, zarówno z dziedziny urbanistyki, architektury nowoczesnej, jak i zabytkowej. Regulacja wileńskiego Placu Katedralnego należała do ważniejszych przedsięwzięć w międzywojennej Polsce. Dla środowiska wileńskiego, znanego ze swych konserwatywnych poglądów, pomysły warszawskich architektów, tworzących na terenie Wilna często były nie do przyjęcia, choć nie należały przecież do szczególnie postępowych. Zarówno prace przy regulacji wileńskich placów, jak również nowe realizacje, np. szkoła powszechna, czy stadion, sporządzane były pod kierunkiem prof. Gutta i na nich również odcisnęły piętno tendencje umiarkowanego modernizmu, którym profesor hołdował. Chyba najsilniej wpływy funkcjonalizmu widoczne są we wspólnie zaprojektowanych przez Bukowskiego i Gutta budynkach willowych. Natomiast opracowanie plastyczne mauzoleum królewskiego jest samodzielnym dziełem Bukowskiego. O tym, że już w trakcie realizacji projekt ten zyskał duży rozgłos świadczy fakt, iż Bukowski – młody warszawski architekt – wygrał konkurs, mając za konkurenta uznanego wówczas wileńskiego twórcę Stefana Narębskiego. W zabytkowym obiekcie, jakim jest katedra wileńska, Bukowski stworzył dzieło na pół nowoczesne, wprowadził przede wszystkim nowy element, jakim

był łuk paraboliczny. Również w czasie wojny pozostawał wziętym architektem, uczestnicząc w poważnych przedsięwzięciach inżynierskich. Ogólnie rzecz biorąc, w okresie tym skryształizowała się osobowość artystyczna architekta, ukształtowana nie tylko przez środowisko – należących do starszego pokolenia moderny – warszawskich architektów, ale również przez zgodny z konserwatyzmem środowiska wileńskiego historyzm.

Okres białostocki był w dziedzinie architektury szczególnie płodny dla Bukowskiego, choć zrealizowane obiekty są w zasadzie tylko wycinkiem jego twórczości. Podobnie, jak w przypadku innych polskich architektów, także i Bukowski starał się nadążyć za duchem epoki. Pierwszy kilkuletni okres w powojennej twórczości charakteryzował się kontynuacją tendencji przedwojennych. W tym czasie Bukowskiemu udało się zaprojektować i zrealizować trzy kościoły: w Chodorówce, Dojlidach i Grannem. O ile pierwsza świątynia, o cechach zmodernizowanych i przetworzonych stylów historycznych, jest jedną z wielu realizacji pojawiających się w Polsce w okresie powojennym, o tyle kościół w Dojlidach to dzieło wyjątkowe, dzięki użyciu nowych rozwiązań przestrzenno-funkcjonalnych, konstrukcyjnych i formalnych, nawiązujących przede wszystkim do przedwojennych koncepcji funkcjonalizmu. Kościół ten można uznać za najlepszy zrealizowany obiekt sakralny w twórczości Bukowskiego. Z kolei najciekawszym obiektem użyteczności publicznej w dorobku architekta jest gmach białostockiego Banku, łączący w sobie nawiązania do wielu przedwojennych kierunków architektonicznych.

Architekt, stosując nowoczesne formy, często starał się je łagodzić poprzez wykorzystanie licznych zabiegów dekoracyjnych. W działaniach tych bliski był architektom „szkoły krakowskiej”, z której wywodził się m.in. Oskar Sosnowski, a także projektantom zaliczanym do pierwszej fazy modernizmu, tzw. „starszych”. Wszyscy oni, w przeciwieństwie do skrajnych awangardzistów, poszukiwali nowych form nie zrywając jednak z dorobkiem poprzednich pokoleń.

We wczesnym okresie powojennym Bukowski starał się kontynuować przedwojenne tendencje, co było charakterystyczne dla twórczości wielu polskich projektantów. Ten krótki przedział dość swobodnej twórczości nie tylko architektów, ale i innych twórców, ukróciło wprowadzenie doktryny socrealizmu. Bukowski nie zrezygnował jednak z projektowania. Mieszcząc się w wymaganiach stawianych przez ówczesne warunki, potrafił zaprojektować gmach KW PZPR, który dzięki oryginalnemu rozwiązaniu przestrzenno-funkcjonalnemu (choć opartemu na klasycznej osiowości) i ciekawej bryle może uchodzić za jeden z lepszych obiektów tego typu na terenie naszego kraju. Jeśli chodzi o inne realizacje użyteczności publicznej, to nie są one już tak wyjątkowe. Na tle architektury tego okresu nie wyróżniają się w zasadzie niczym szczególnym. W okresie socrealizmu Bukowskiemu udało się także zrealizować projekt kościoła w Przytułach, gdzie wykorzystał przetworzone formy historyczne w duchu gotyku i klasycyzmu (wewnątrz), nawiązując jednocześnie do regionalnej tradycji budowlanej.

W pierwszych powojennych latach, jak też później, Bukowski wracał szczególnie często do stylu dworskiego, i to zarówno w budynkach użyteczności publicznej, czego przykładem może być Dom Zdrowia i Kultury w Chlebiotkach, jak również przy projektowaniu obiektów budownictwa kościelnego i w projektach typowych.

Kiedy zerwano z zasadami socrealizmu i zwrócono się w stronę nowoczesnych rozwiązań, architekt i tym razem starał się dotrzymać kroku epoce. Choć od tej pory duża ilość jego projektów pozostaje na papierze, to podobnie jak większość jego zachodnich kolegów, takich jak Le Corbusier, Eero Saarinen, czy Jørn Utzon, poszukuje on świeższych rozwiązań, zwracając się w kierunku architektury neoekspresjonistycznej. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że projekty Bukowskiego do kościołów w Jeżewie Starym i innych miejscowościach były jednymi z pierwszych, nawiązujących do architektury rzeźbiarskiej na terenie naszego kraju. Pewne tendencje ekspresjonistyczne architekt zaczerpnął także z twórczości Oskara Sosnowskiego, stosując je w projekcie kościoła w Czarnej Wsi. Inne z kolei, niezrealizowane projekty tego okresu, zbliżają twórczość Bukowskiego do osiągnięć konstruktywizmu, zaś przy opracowaniu wnętrza, czy detalu nadal korzysta z form polskiej sztuki dekoracyjnej (kościół św. Rocha, ołtarz w kościele w Gródku), ale pojawiają się też kształty z kręgu kubizmu, czy nawet formizmu (projekt ołtarza głównego do kościoła św. Rocha lub szkice dwóch niezrealizowanych świątyń do nieustalonych miejscowości). Wydaje się, że Bukowski wraz ze współpracującym z nim artystą plastykiem Aleksandrem Welsem byli chyba jedynymi kontynuatorami form polskiej sztuki dekoracyjnej na terenie Podlasia, aż po lata 60. XX w., a więc długo po tym, jak wyszły one z użycia.

Podsumowując niniejsze rozważania należy stwierdzić, że Stanisław Bukowski nie był architektem awangardowym, ale nie należał również do twórców przeciętnych. Tworzył dzieła różnorodne, lecz wszystkie one mają swoje korzenie w architekturze okresu międzywojennego. Mimo, że korzystał z wielu wcześniejszych osiągnięć, to umiał je umiejętnie przetwarzać, czy nawet rozwijać. Nawiązywanie do twórczości tamtego czasu wynikało zapewne nie tylko z wykształcenia, jakie wówczas odebrał, ale również z wielkiego sentymentu i tęsknoty za architekturą wolnej Polski.

Oddzielnej oceny wymaga twórczość Bukowskiego na polu architektury zabytkowej, która przypadła na okres „białostocki”. Wyznacznikiem zasad powojennej odbudowy i konserwacji zabytków w Polsce był wyżej wspomniany program Generalnego Konserwatora Zabytków Jana Zachwatowicza. Idąc za wzorem Warszawy, Poznania, czy Gdańska, także i w Białymstoku poczęto dźwigać z ruin najcenniejsze zabytki. Zgodnie z założeniami Zachwatowicza, Bukowski starał się w trakcie odbudowy w miarę możliwości bazować na materiałach historycznych i ikonograficznych, tak aby najwierniej odtworzyć pierwotną formę zabytku. Często przy ówczesnych pracach pośpiech oraz brak wystarczających materiałów archiwalnych stawał się nieraz przyczyną błędów w odbudowie. Tak było chociażby w przypadku białostockiego pałacu Branickich. Jednocześnie Bukowskiemu zdarzało się nieraz zbyt dosłownie interpretować słowa Jana Zachwatowicza. Postawa taka wyrażona została w niezrealizowanym projekcie przebudowy zabytkowego centrum Białegostoku, stworzonym wspólnie z L.T. Dąbrowskim. Jak pisze A. Oleksicki, tu właśnie uwidoczniło się jaskrawo niebezpieczeństwo, kryjące się w programie Zachwatowicza. Architekci wzięli jego zalecenia dosłownie i rozpoczęli nadawanie zabytkom – w tym wypadku zaś całemu rozplanowanemu centrum miasta – „formy właściwej”²⁰⁸.

W wielu pracach Bukowski rezygnował z późniejszych, przeważnie XIX-wiecznych nawarstwień i nadawał obiektom nowe formy, niekoniecznie poparte źródłowo. Nie zawsze były to pomysły Bukowskiego, nieraz jego współpracowników i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Mimo tego, ostateczną decyzję jako kierownik pracowni podejmował Bukowski, a więc dopuszczał takie projekty do realizacji. Dużą część śródmiejskiej zabudowy Białegostoku zastąpiono nowym budownictwem, które nie powtarza wiernie przedwojennych rozwiązań, nie nawiązuje też do XVIII-wiecznej zabudowy, a jest raczej fantazją na jej temat i współczesną kreacją. Pod tym względem projekty Bukowskiego i jego pracowni nie są czymś wyjątkowym w ówczesnej polskiej praktyce konserwatorskiej. Takie realizacje były powszechne na terenie całego kraju.

Tendencje te nasilały się też w różnych okresach i stanowiły odbicie ówczesnych kierunków w architekturze. Doskonałym tego przykładem jest architektura zabudowy otaczającej Rynek Kościuszki w Białymstoku, gdzie obok odbudowanych cennych obiektów zabytkowych, którym przeważnie przywrócono pierwotną XVIII-wieczną formę, stoją budynki w duchu romantycznego socrealizmu, umiarkowanego modernizmu, jak również obiekty bezstylowe, odbudowane metodą gospodarczą. Ta różnorodność formalna jest raczej wynikiem warunków, w jakich zabudowę tę realizowano, niż projektów Bukowskiego, który starał się w zasadzie stworzyć bardziej jednolite wnętrza urbanistyczne. Często też efekty odbudowy nie pokrywały się z planami i w ostatecznej wersji były wypadkową stanu zachowania zabytku, potrzeb użytkownika i aktualnego stanu posiadania przekazów historycznych. Czasami Bukowski musiał iść na kompromis (zespół klasztorny w Supraślu, ratusz, zbrojownia), w innych wypadkach wprowadzano zmiany wbrew jego protestom, o czym świadczyć może odbudowa pałacu Branickich w Białymstoku.

Inną tendencją powojennej odbudowy, były rekonstrukcje zabytków, nie tylko zniszczonych podczas II wojny, ale również nieistniejących często od wielu lat. Architekt Bukowski brał udział w tego typu przedsięwzięciach, wystarczy przypomnieć rekonstrukcję pałacyku Branickich w Choroszczy, czy zapoczątkowanie całościowej rekonstrukcji zespołu poklasztornego w Wigrach. Architekt nie ustrzegł się też prac mających purystyczny charakter, czego przykładem jest projekt regotycyzacji łomżyńskiej katedry. Choć prace te były cofnięciem się w głąb XIX-wiecznej etyki konserwatorskiej, to w okresie powojennym prowadzono je nadal. Oprócz osobistych zapatrywań konserwatorów, na ten rodzaj postępowania z zabytkami, rzutowały również podobne założenia realizowane przy poparciu Jana Zachwatowicza, jak „odbudowa” katedr w Poznaniu, Gnieźnie czy w Warszawie.

Podsumowując twórczość architektoniczną Stanisława Bukowskiego należy stwierdzić, że powinna ona znaleźć swoje stałe miejsce w opracowaniach, dotyczących zarówno powojennej architektury polskiej, jak też historii odbudowy i konserwacji zabytków, dając pełniejszy obraz tych zagadnień.

* * *

ANEKS.

FELIETON STANISŁAWA BUKOWSKIEGO P.T. NIEPOROZUMIENIA Z ARCHITEKTURĄ²⁰⁹

Nieporozumienie 1

Wielu, bardzo wielu obywateli naszego Kraju, w tym nierzadko i przedstawicieli władz różnego szczebla, wyobraża sobie, że Architektura to rodzaj powłoki dekoracyjnej, nałożonej na ściany budynku, w celu nadania mu estetycznego, t.j. jakby odświeżonego wyglądu. Rola architektury, w ich pojęciu, sprowadza się do zdobienia budynku, którego wszystkie pozostałe elementy zostały, już przedtem, opracowane przez innych fachowców, a więc konstruktorów, technologów, instalatorów i kosztorysiarzy.

Nic bardziej fałszywego! Architekt jest plastykiem, kształtującym zewnętrzną i wewnętrzną formę budynku w najdrobniejszych szczegółach nadając mu piętno artystyczne zgodne z potrzebami duchowymi epoki, wyrażające dążenie kulturowe swoich współobywateli i swoje własne. Decyduje, przytem, o układzie funkcjonalnym budynku, jego konstrukcji i wyposażeniu instalacyjnym. Jest więc równocześnie inżynierem o wszechstronnym przygotowaniu, jest faktycznym autorem i budowniczym obiektu, choć nie jego wykonawcą.

Możnaby nazwać go „Arcybudowniczym”, ponieważ greckie słowo Architektura oznacza po polsku „Arcybudownictwo”. Jest także jakby Superplastykiem, dyrygującym podporządkowanymi Architekturze, innymi dyscyplinami sztuki jak malarstwo i rzeźba, na zasadzie sformułowanej jeszcze przez rzymian, że: „Architectura est mater artium”, czyli matką sztuk pięknych.

Architektura to sztuka zbiorcza, głęboko zintegrowana ze wszystkimi aspektami budownictwa, a architekt jej twórcą, reżyserem i dyrygentem. Nie może być więc mowy, aby nie był odpowiedzialny za ostateczną całość dzieła artystycznego. Nie tylko musi, ale i chętnie weźmie na siebie tę odpowiedzialność, pod warunkiem, jednak, że nie będzie mu się, po kolei, odbierać wszystkich prerogatyw, związanych z pracą twórczą, tak jak to się dzieje u nas.

Nieporozumienie 2

Od pewnego czasu zaczyna być lansowane przekonanie o tem, że epoka w której żyjemy charakteryzuje się masowością budownictwa, z racji przesłanek urbanistycznych układającego się w duże zespoły np. osiedlowe, przemysłowe, sportowo-rekreacyjne, naukowe, uzdrowiskowe itp. Pociąga to, jakoby, za sobą fakt przesuwania się punktu ciężkości wyrazu artystycznego budownictwa z poszczególnych obiektów na całości urbanistyczne. Inaczej mówiąc, ważna jest całość kompozycyjna, a nieważne poszczególne budynki.

Nikomu nie trzeba, chyba, udowadniać, że takie ujęcie sprawy prowadzi najkrótszą drogą do lekceważenia najprzód wyrazu artystycznego poszczególnych budynków, a w dalszej kolejności i innych aspektów budownictwa.

Plac św. Marka w Wenecji dlatego jest wielkim arcydziełem urbanistyki, że oprócz wspaniałej kompozycji przestrzennej całości, składa się z budowli, będących arcydziełami architektury różnych epok kulturowych, ale znakomicie ze sobą zharmonizowanych.

Podobne przykłady możnaby mnożyć, nietylko sięgając do historii Architektury, ale i czerpiąc z twórczości dnia dzisiejszego.

Ważne są w jednakowej mierze, zarówno całości jak i części kompozycji, a odstępstwo od tej zasady winno być traktowane jako szkodnictwo kulturowe.

Nie trudno, w końcu, domysleć się skąd się biorą karkołomne pomysły o małej ważności budynków, składających się na większą, ważną całość zespołu. Trzeba, przecież, jakoś usprawiedliwić straszliwą nudę i monotonię budownictwa osiedlowego. Ale ten numer nieprzejdzie.

Nieporozumienie 3

Różni działacze gospodarczy, szczególnego zresztą rodzaju, usiłują wmówić w społeczeństwo, że jesteśmy krajem biednym, stawiającym pierwsze kroki na drodze do dobrobytu i, że nie stać nas, na razie, na różne fanaberje w postaci ozdobnego budownictwa. Najważniejsze zadania na dziś to dostarczenie ludziom pracy, żywności i mieszkań, reszta może poczekać do lepszych czasów.

Nic podobnego, proszę działaczy gospodarczych, kultura nie może czekać! Dość już napatrzyliśmy się na spustoszenia społeczne, wywołane tego rodzaju rozumowaniem. Architektura jest zjawiskiem kulturowym i dyscypliną artystyczną jedną z najważniejszych, jeśli nie wręcz najważniejszą w życiu społecznym, z racji swej powszechności i niustannych z nią kontaktów.

Architektura wychowuje społeczeństwo nie gorzej od literatury lub muzyki a jest ciągle spychana na ostatnie miejsce, lub poprostu rugowana z życia społecznego pod różnymi pretekstami.

Jesteśmy narodem o pięknych tradycjach w dziedzinie Architektury i głębokiej kulturze architektonicznej, nie wolno nam z niej rezygnować ani na jeden moment.

Nieporozumienie 4

Zdawałoby się, że w sprawach Architektury zabytkowej nie ma już w Polsce nic do powiedzenia, bo to i dorobek powojennej odbudowy wspaniały, i sława światowa w dziedzinie rekonstrukcji. To prawda, zrobiliśmy dużo i dobrze, ale to stanowczo nie jest już wszystko. Obiekty zabytkowe wymagają nie tylko ciągłej konserwacji, ale i stałej ochrony przed barbarzyńską dewastacją zarówno samych budynków, jak i ich otoczenia, dokonywaną przez użytkowników i różnych niefrasobliwych inwestorów, pchających się z nowoczesną zabudową w najbliższe sąsiedztwo zabytków.

Aktywność tych ostatnich przybrała w Polsce zupełnie nieprawdopodobne rozmiary, pomimo istniejących w tej mierze i zupełnie wyraźnych przepisów prawnych, zabraniających naruszania i zniekształcania otoczenia obiektów zabytkowych.

Państwo ludowe w trosce o przekazanie przyszłym pokoleniom rzetelnych wartości kulturowych, stworzyło wokół zabytków strefy ochronne, mające na celu zachowanie klimatu artystycznego epok w których obiekty powstawały, a bez których Architektura zabytkowa traci znaczną część swojej wartości. Strefy te nierzadko obejmują całe miasta i miasteczka, lub bardzo znaczne przestrzenie związane z większymi zespołami. W strefach tych obowiązują określone rygory, bynajmniej nie zabraniające zabudowy, lecz zmierzające do tego aby architektura nowopowstających obiektów nawet bardzo nowoczesna, była nie gorsza od zabytkowej i nie przytłaczała jej swymi rozmiarami.

Tymczasem obserwujemy coraz częściej, albo wycinanie drzew wokół dworów, pałaców czy też zespołów poklasztornych, albo bezsensowną zabudowę w bezpośredniej bliskości zabytków, albo też zupełnie idiotyczną regulację rzek, strumieni i zbiorników

wodnych, nad którymi nierzadko położone są wielkiej wartości obiekty. W ten sposób niszczy się beztrzesko krajobraz, będący integralną częścią zabytku. Pomimo obowiązujących norm prawnych, walka o ochronę zabytków jest bardzo trudna i często przegrywana. Ostatnio włączył się do niej znakomity publicysta „Kultury” Aleksander Małachowski, staczając homeryckie boje o Kazimierz nad Wisłą, Łowicz i wiele innych małych miast o niepowtarzalnym uroku. W wielu wypadkach odniósł zwycięstwo, ratując dla całego świata (bez przesady) wartości kulturowe zupełnie unikalne. Cześć Mu za to i Chwała Wieczysta, a nagrody doczesne też Mu się należą, przynajmniej od Ministra Kultury i Stowarzyszenia Architektów. Tylko nie medale, kochani, tylko nie medale, bo to jest dużo więcej warte od najpiękniejszych medali.

Na terenie naszego miasta mieliśmy niedawno przykrą sprawę hotelu „Orbis”, projektowanego na ul. Marchlewskiego tuż przy pałacu Branickich. Przeciwno projektowi i jego lokalizacji wypowiedział się cały aktyw kulturalny miasta, ale zwolennicy lokalizacji choć mieli na jej obronę tylko jeden argument, a mianowicie (ratunku!), że turyści będą mieli blisko do zabytku, bynajmniej nie dali za wygraną i nie ma żadnej pewności czy w końcu nie postawią na swoim.

PRZYPISY

¹ Wymieniam źródła i materiały bibliograficzne, w których uwzględniono osobę architekta, inne – nie wnoszące nic nowego – świadomie pomijam.

² W kolejnych odsyłaczach archiwalia te będą oznaczone skrótem MLW.

³ Archiwalia, dotyczące S. Bukowskiego, złożone zostały przez J. Stadnickiego w Bibliotece Narodowej w Warszawie w dniu 4 października 1984 r. Niestety, mimo moich starań, nie udało się ustalić aktualnego miejsca przechowywania archiwaliów powierzonych wspomnianej instytucji. Pozostał po nich jedynie wykaz sporządzony przez J. Stadnickiego (dalej: WMBNW), z którego wynika, że były to źródła szczególnie cenne dla badań nad życiem i wczesną twórczością Bukowskiego.

⁴ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Teczka: *Materiały J. Stadnickiego dotyczące Stanisława Bukowskiego nabyte w 1986*, sygn. 154, ks. n.b. 1806. W teczce znajduje się kilkanaście maszynopisów artykułów S. Bukowskiego o charakterze popularnonaukowym (niektóre w dwóch egzemplarzach).

⁵ Z relacji zmarłego J. Stadnickiego oraz MLW, Życiorys architekta S. Bukowskiego napisany przez J. Stadnickiego w 3 wersjach, opracowany w okresie od kwietnia 1979 do stycznia 1980 r. i poprawiony przez osoby współpracujące lub przyjaźniące się z Bukowskim – prof. Piotra Biegańskiego, arch. Lesława Jarosza, inż. Władysława Paszkowskiego oraz inż. Jana Siedleckiego.

⁶ Znaczną część tych archiwaliów pani J. Lempicka przekazała w depozyt Muzeum Historycznemu w Białymstoku, w związku z tym w dalszej części artykułu będą oznaczone jako zbiory Muzeum (MHB) oraz zbiory J. Lempickiej (AJLB), natomiast archiwum p. M. Siedleckiej skrótem AMSB.

⁷ Piotr Śledziwski, Stanisław Bukowski, *O projekcie regulacji Placu Katedralnego w Wilnie*, „Architektura i Budownictwo”, R. XIV 1938, nr 11/12, s. 366-372 oraz w tym samym numerze – polemiczny artykuł Kazimierza Kieniewicza, *Problem Placu Katedralnego w Wilnie*, s. 373-375; Piotr Śledziwski, *Mauzoleum Królewskie w Bazylice Wileńskiej*, Wilno, 1939, R. I, nr 2, s. 107-119; „Architektura i Budownictwo”, R. XV 1939, nr 4/5, s. 57-59; Wilno R. I 1939, nr 2, s. 168-169. Artykuły prasowe: *Stan prac przy odbudowie katedry*, „Dziennik Wileński” 1936, nr 31: 1 II; *Mauzoleum królewskie w bazylice wileńskiej*, „Dziennik Wileński” 1937, nr 176: 29 VI; *Kazimierz Kieniewicz, Aktualne roboty w Bazylice Wileńskiej*, „Słowo” 1937, nr 356: 28 XII; *Zakończenie budowy mauzoleum królewskiego w Katedrze Wileńskiej*, „Słowo” 1939, nr 184: 7 VII oraz Józef Batorowicz, *Plac Katedralny w Wilnie. Przyjęcie projektu regulacji*, „Gazeta Polska” (?) [brak dokładnych danych bibliograficznych, wycinek prasowy w AMSB].

- ⁸ Jedynym źródłem publikowanym, w którym nadmieniono o wojennych losach architekta Bukowskiego, są wspomnienia Jana Marii Gisgesa, *Wywoływanie duchów*, Warszawa 1985, s. 270-271.
- ⁹ Romuald Gutt, red. Olgierd Czerner, Warszawa 1968; Edmund Małachowicz, *Architektura dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie* [w:] *Architektura i urbanistyka w Polsce w latach 1918-1978*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, red. Wojciech Kalinowski, T. XVIII, Warszawa 1989, s. 121-141; Tenże, *Wilno. Dzieje, architektura, komentarze*, Wrocław 1996; Józef Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, a także wzmianki w niektórych artykułach wymienionych w przyp. 12.
- ¹⁰ Napalys Kitkauskas, *Vilnius Cathedral*, Vilnius 1972, s. 45 oraz *Vilniaus Architektura*, Vilnius 1985, s. 96.
- ¹¹ Henryk Wilk, *Zabytki bliskie sercu*, „Kontrasty”, R. 1969, nr 9 (13), s. 26; *Warszawska Szkoła Architektury. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, praca zbiorowa, Warszawa 1967, s. 272 i 303; Krystyna Marszałek, *Rozwój kultury i instytucji kulturalnych Białegostoku w latach 1944-1964* [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, T. II, Białystok 1970, s. 430-446; Krystyna Siemiątycka, *Przedstawiamy naszych laureatów. Inż. Stanisław Bukowski – architekt* [artykuł w postaci wyścinka prasowego znajduje się w zbiorach MHB; dotychczas nie udało mi się ustalić, skąd pochodzi, najpewniej z jednej z białostockich gazet z lat 60. XX w.]; Waldemar Monkiewicz, Zbigniew Troczewski, *Ludzie związani z regionem północno-wschodnim*, cz. 6: *Działacze kultury i artyści*, Białystok 1979, s. 9, 59; Idzi W. Łukaszewicz, *Konterfekt architekta*, „Gazeta Współczesna”, z dn. 7-9 marca 1980 r., s. 6; Jerzy Stadnicki, *Architekt Stanisław Bukowski – człowiek kultury*, „Ochrona Zabytków”, R. 1982, nr 1-2, s. 114-115; Tenże, *Pamięci inż. arch. Stanisława Bukowskiego*, „Rocznik Białostocki”, Białystok 1991, t. XVI, s. 606-609; Joanna Lempicka, *Wspomnienie o Stanisławie Bukowskim* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-projekty-realizacja 1999-2000*, „Studia i materiały Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie”, red. Andrzej Michałowski, Seria: Ogrody 9 (15), 2000, s. 56-57; Sebastian Wichler, *Stanisław Bukowski (1904-1979)* [w:] *Powojenna odbudowa Białegostoku* [katalog wystawy], Białystok 2002.
- ¹² Patrz również: *Województwo białostockie. Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich PP PKZ 1951-1971*, Warszawa 1972, s. 16 (poz. 122-126), 26 (poz. 580, 593). W publikacji tej wymieniono dokumentację, które w większości nie występują w archiwach wspomnianych urzędów konserwatorskich.
- ¹³ Archiwum parafialne w Raczkach, *Projekt techniczny częściowej rekonstrukcji zabytkowego kościoła w Raczkach*, opr. S. Bukowski, ozalid i opis techniczny, 1964.
- ¹⁴ Archiwum Archidiecezji Białostockiej (dalej: AAB), Teczka 20: *Materiały archiwalne pozostałe po ks. Michale Sopoćko, Szkic koncepcyjny kościoła Miłosierdzia Bożego w Białymstoku, ul. Wiejska 41*, opr. S. Bukowski, tusz na kalce i ozalid, 1962 r. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować ks. prof. Henrykowi Ciereszko za udostępnienie projektu oraz Barbarze Cichońskiej za pomoc w dotarciu do niniejszego materiału.
- ¹⁵ *Projekty zagród wiejskich*, Warszawa 1946, s. 39 [budynek inwentarski opracowany na podstawie projektu inż. arch. St. Bukowskiego].
- ¹⁶ Stanisław Bukowski, Alicja Lutostańska, *Odbudowa pałacu w Białymstoku*, „Ochrona Zabytków”, R. 9, 1956, nr 1-2, s. 61-72; Tadeusz Giegier, *Tajemnice pałacowego wnętrza*, „Kontrasty”, R. 1974, nr 9 (73), s. 17-21; *To nie ten pałac*, wywiad T. Wiśniewskiego z ks. J. Niecieckim, „Kurier Poranny” (Białystok), nr 201 (12140), 23-25.09.1994, s. 1 i 3; Antoni Oleksicki, *Ogród Branickich w Białymstoku. Praktyka konserwatorska ostatnich lat*, s. 12-13 oraz Anna Oleńska, *Informacje o pracach konserwatorskich prowadzonych w ogrodzie Branickich do 1997 roku*, s. 84-85 – oba artykuły [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-projekty-realizacja*, „Studia i materiały OOK w Warszawie”, red. Andrzej Michałowski, Seria: Ogrody 4 (10), 1998; Ewa Narolewska, *Przemiany pałacu Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Problemy konserwatorskie* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania-projekty-realizacja 1999-2000*, „Studia i materiały OOK w Warszawie”, red. Andrzej Michałowski, Seria: Ogrody 9 (15), 2000, s. 9-50; E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w. Przemiany i problemy konserwatorskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” [dalej: BKWP], 2001, z. 7, s. 6-48.
- ¹⁷ Helena Nowara, *Białystok – rozwój przestrzenny miasta*, Białystok 1969, s. 36-37; Helena Sawczuk-Nowara, *Środowisko człowieka w planach zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Mate-

- riały z międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Konserwacja zabytków i rewitalizacja miast po II wojnie światowej*, red. Bronisław Sekula, Szczecin 1987, s. 312-322; Antoni Oleksicki, *Rynek w Białymstoku – przeszłość i czasy obecne*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” [dalej: BKWB], 1997, z. 3, s. 19-34; *Powojenna odbudowa Białegostoku*, katalog wystawy, Białystok 2002; A. Oleksicki, *Pierwszy powojenny plan Białegostoku autorstwa Ignacego Felicjana Tłoczka a późniejszy rozwój miasta*, BKWP, 2003, z. 8-9, s. 98-107;.
- ¹⁸ Wacław Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach* [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. Jerzy Antoniewicz, Białystok 1965, s. 139-172; Romana Zdziarska, *Kościół i klasztor misjonarzy w Siemiatyczach w pierwszej połowie XVIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. XXXVI, z. 2, 1991, s. 103-122; *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, red. Joanna Puchalska i Hanna Krzyżanowska, T. 3 *Województwo białostockie*, opr. Rimma Sylwanowicz i Jerzy Tołłoczko, Warszawa 1992; Ewa Narolewska, *Nieznany projekt odbudowy wnętrza białostockiego ratusza*, BKWB, 1996, z. 2, s. 85-88; Anna Czapska, *Nie istniejący dwór w Siderce*, BKWP, 1999, z. 5, s. 195-200.
- ¹⁹ Sławomir Rogulski, *Słowo o Oskarze Sosnowskim*, „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX”, 1978, nr 1/18, przyp. 8; Adam Dolistowski, *Kościół św. Rocha w Białymstoku – syntezą twórczości Oskara Sosnowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1981, T. XXVI, z. 3-4, s. 247-269; Kazimierz Konstantynowicz, *Siedem ołtarzy na jednym wzgórzu. Historia i opis białego kościoła*, „Kurier Podlaski” (Białystok), 1983, nr 50; Urszula Krasnicka, *Kościół – pomnik. Kościół na wzgórzu św. Rocha – pomnik wdzięczności za odzyskaną niepodległość*, Białystok 1998, *passim*.
- ²⁰ *Kościół w Polsce. Odbudowane i wybudowane 1945-1965*, red. Tadeusz Sielski, Warszawa 1968; Ks. Jan Nieciecki, *Budownictwo sakralne i kościelne w Archidiecezji w Białymstoku*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku” (dalej: WKAB), R. XVI (XVIII) 1990, nr 4 (78), s. 87-95 oraz opracowania K.A. Jabłońskiego w przypisie 22.
- ²¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1: M. Kałamajska-Saeed, *Łomża i okolice*, Warszawa 1982 [w publikacji tej błędnie podano imię architekta Bukowskiego jako autora projektu kościoła w Przytułach]; *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej*, Białystok 1998, *passim*.
- ²² Krzysztof A. Jabłoński, *Kościół Matki Boskiej Pocieszenia w Chodorówce*, „Z badań Katedry Historii Architektury” [zeszyty Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej (dalej: ZbKHA)], 1996, z. 1, s. 47-57; Tenże, *Architektura sakralna Archidiecezji Białostockiej w latach 1880-1995*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Andrzeja K. Olszewskiego na Wydziale Kościelnych Nauk Historycznych i Społecznych Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, Białystok-Warszawa 1998, *passim*; Tenże, *Katolicka architektura sakralna Białegostoku* [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 2001, s. 337-349; Tenże, *Kościół parafialny i kaplica cmentarna w Goniądzu*, ZbKHA, 2001, z. 3, s. 53-66; Tenże, *Budownictwo kościelne na terenie Archidiecezji Białostockiej w latach 1795-1939*, Białystok 2002, s. 49, 51, 177, 193.
- ²³ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – świadectwa gimnazjalne oraz drzewo genealogiczne rodziny Bukowskich; AMSB, Dowód osobisty wystawiony w Warszawie, dn. 15.07.1928 r. Patrz również: W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 606. Jak wynika z materiałów, S. Bukowski zamieszkiwał w Warszawie przy ul. Kruczej 19. Wiadomo także, że rodzina Bukowskich posiadała willę w Bukowcu k/ Legionowa, gdzie rodzice architekta zamieszkiwali jeszcze w latach powojennych. Ojciec zajmował posadę dyrektora warszawskiej rzeźni. Najstarszy brat Bukowskiego – Marian (1902-1939) jako dyrektor Urzędu Morskiego w Gdyni, zginął zaraz na początku II wojny, rozstrzelany przez Niemców. Drugi brat – Tadeusz – był przez wiele lat lektorem w warszawskiej rozgłośni radiowej, zaś siostra Barbara wyszła za Polaka niemieckiego pochodzenia – Erwina Peschta, właściciela sklepów z artykułami tytoniowymi i fotograficznymi. Niejasne są informacje dotyczące matki Bukowskiego, która zmarła prawdopodobnie po II wojnie. Trudno ustalić, z jakiego domu pochodziła. W materiałach jej nazwisko panieńskie figuruje w trzech wersjach: Mielczarek, Mielczarska i Marchlewska. Prawdopodobnie była ona siostrą Juliana Marchlewskiego (1866-1925), znanego ekonomisty, publicysty, krytyka, wydawcy i działacza polskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego [z relacji J. Stadnickiego].
- ²⁴ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – indeks studencki z lat 1922-1933 i zaświadczenie o ukończeniu studiów z dn. 07.04.1933 r.; AMSB, Odpis zaświadczenia zawiadamiającego o ukoń-

- czeniu przez S. Bukowskiego studiów wyższych. Patrz również: Edmund Michalski, *Wrażenia z podróży po Hiszpanji*, „Architektura i Budownictwo”, R. V 1929, nr 5, s. 186-195 (w artykule opublikowano akwarelę i rysunek sangwiną, autorstwa S. Bukowskiego, przedstawiające hiszpańskie zabytki); „Architektura i Budownictwo”, R. IX 1933, nr 7, s. 219 i *Warszawska Szkoła Architektury...*, dz. cyt., s. 272, 303; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607. Ten ponad 10-letni okres studiów spowodowany był częstymi podróżami S. Bukowskiego za granicę, w celu poznania europejskiej architektury [relacja Zdzisławy Zalewskiej-Wójcik i J. Stadnickiego].
- ²⁵ Do końca nie wiadomo, co było tematem pracy magisterskiej Bukowskiego. J. Stadnicki wspomina, że prawdopodobnie chodziło o projekt bardzo ciekawego systemu rynien do budynku Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, którego projektantem był promotor pracy – prof. R. Świerczyński. Kwestię tę mogłoby rozwiązać odnalezienie indeksu studenckiego S. Bukowskiego, który J. Stadnicki przekazał Bibliotece Narodowej.
- ²⁶ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – zaświadczenie z dn. 22.10.1934 r., zawiadamiające o pracy S. Bukowskiego w biurze projektowym prof. Cz. Przybylskiego; AMSB, Odpis w/w zaświadczenia.
- ²⁷ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – pismo MWRIOP z dn. 02.08.1933 r.; AMSB, Odpis w/w pisma. O przyznaniu stypendium informują również: H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114 i J. Łempicka, *Wspomnienie...*, dz. cyt., s. 56. Dzięki zagranicznym podróżom Bukowski znakomicie opanował język włoski [relacja Z. Zalewskiej-Wójcik].
- ²⁸ AMSB, Pismo z dn. 06.10.1934 r. wystawione przez Wydział Architektury PW; AJSW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – Politechnika Warszawska, *Program na rok akademicki 1933/34*, Warszawa 1933. S. Bukowski wymieniony jako starszy asystent kierownika Zakładu Architektury Wnętrz i Krajobrazu WA, prof. Krzywdy-Polkowskiego, do 1935/36. O asystenturze wspominają: W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114. Z kolei H. Wilk dodatkowo podaje, że Bukowski był także starszym asystentem Oskara Sosnowskiego [H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.], jednak informacje te nie mają potwierdzenia w żadnych źródłach.
- ²⁹ MLW, WMBNW – legitymacja członkowska SARP z lat 1934-1939.
- ³⁰ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – zaświadczenie wystawione przez LSRR Komitet wykonawczy miasta Wilna z dn. 07.05.1941 r.; AMSB, Odpis w/w pisma. Artykuły: H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I. W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114; Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607; J. Łempicka, *Wspomnienie...*, dz. cyt., s. 56.
- ³¹ E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 136 oraz tenże, *Wilno...*, dz. cyt., *passim*.
- ³² MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt.; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114 i *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607, także opracowania E. Małachowicza, *Architektura...*, dz. cyt., oraz *Wilno...*, dz. cyt., s. 70, *passim*.
- ³³ *Placyda (Pelagia)* z *Siedleckich Bukowska* (21.10.1907-18.12.1974) urodziła się w Białymstoku, gdzie ukończyła szkołę podstawową i średnią. W latach 1928-1935 studiowała malarstwo pod kier. prof. Ludomira Slendzińskiego na Wydziale Sztuk Pięknych USB w Wilnie. Była członkinią organizacji zawodowej Cech św. Łukasza w Wilnie oraz współzałożycielką utworzonej w roku 1936 Spółdzielni Pracy Artystów Wileńskich. Po wojnie powróciła wraz z mężem do rodzinnego miasta. Jako jedna z pierwszych brała udział w kształtowaniu białostockiego środowiska plastycznego i życia kulturalnego. Od roku 1946 zajmowała się dydaktyką w Liceum Sztuk Plastycznych w Białymstoku, a następnie w Supraślu, gdzie w okresie późniejszym przeniesiono tę szkołę. Należała do białostockiego okręgu ZPAP. Uprawiała malarstwo sztalugowe z niewielkimi odstępstwami na rzecz plastyki monumentalnej. Swoją twórczość często prezentowała na wielu wystawach regionalnych, część prac artystki zakupiło już w latach 60. XX w. m.in. Muzeum Okręgowe w Białymstoku oraz Muzeum Narodowe w Warszawie. Współpracowała również z mężem, np. projektując wystroj wnętrza lub tworząc obrazy do budowanych przezeń kościołów (płaskorzeźby w prezbiterium kościoła w Dojlidach, witraż w szklanym sklepieniu kościoła św. Rocha w Białymstoku). [AJŁB, Dyplom Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie z dn. 09.12.1936 r.; K. Marszałek, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 417-448; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 59; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz.

- cyt., s. 75, 141-142, 231, 283, 285; Joanna Tomalska, *Białostockie środowisko plastyczne po II wojnie światowej. Szkic do zbiorowego portretu* [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. Henryk Majecki, T. V, Białystok 2001, s. 221-238 oraz informacje M. Siedleckiej, Z. Zalewskiej-Wójcik i Anny Andreew].
- ³⁴ AMSB, Pismo z dn. 18.12.1968 r. wystawione przez PMRN Wydział Spraw Wewnętrznych w Białymstoku w sprawie ustalenia treści aktu małżeńskiego; AJSW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1.
- ³⁵ Świadczy o tym wyrys geodezyjny działki budowlanej zakupionej na terenie Wilna, na której Bukowski zamierzał wzniesć dom jednorodzinny [patrz materiały w AMSB].
- ³⁶ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 1; WMBNW – zaświadczenie wystawione dn. 15.01.1941 r. przez LSRR Komitet Wykonawczy miasta Wilna; dokument w języku litewskim z 1941 r. (prawdopodobnie umowa o pracę); AMSB, Odpis w/w zaświadczenia; MHB, Legitymacja pracownicza, sygn. Dep/115; J.M. Gisges, *Wywoływanie duchów...*, dz. cyt., s. 270-271.
- ³⁷ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 2 oraz relacje Z. Zalewskiej-Wójcik i M. Siedleckiej.
- ³⁸ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 2; H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; K. Marszałek, *Rozwój...*, dz. cyt., passim; I.W. Łukasiewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607. Bukowscy początkowo zamieszkiwali przy ul. Rabańskiej, później otrzymali mieszkanie w przedwojennej kamienicy przy ul. Świętojańskiej 22/6, skąd ich usunięto (mieszkania te zostały zajęte m.in. przez urzędników bezpieki). Następnie wynajmowali poddasze w domu jednorodzinnym przy ul. Białostoczek 18. Pod koniec lat 50. XX w. planowali przenieść się do Warszawy. Prof. Sienicki, który był wówczas dyrektorem Instytutu Urbanistyki i Architektury w Warszawie, złożył Bukowskiemu propozycję pracy w tejże placówce [MHB, Korespondencja prof. dr Stefana Sienickiego do S. Bukowskiego z dn. 11.03.1959 r.; z relacji Z. Zalewskiej-Wójcik, M. Siedleckiej i J. Łempickiej].
- ³⁹ H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt. Jako pierwsi z architektów, obok S. Bukowskiego, osiedlili się w Białymstoku po wojnie także inżynierowie Jan Szurowski i Antoni Choroszuca [K. Marszałek, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 435].
- ⁴⁰ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 2; MHB, Zaświadczenia i umowy o pracę zawarte między S. Bukowskim i W. Paszkowskim. H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; T. Giegier, *Tajemnice...*, dz. cyt.; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I. W. Łukasiewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114; Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607.
- ⁴¹ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt. oraz szereg zaświadczeń, umów, pism urzędowych w zbiorach MHB i AMSB.
- ⁴² MHB, Zaświadczenia informujące o pełnieniu tych funkcji przez S. Bukowskiego.
- ⁴³ H. Wilk podaje, że Bukowski prowadził zajęcia przez 8 lat, natomiast ze źródeł niepublikowanych wynika, że przez 6 lat [H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 2 oraz MHB, Umowy o pracę na stanowisku nauczyciela projektowania, zawarte w latach 1946-1952, między S. Bukowskim, a dyrektorem Liceum Budowlanego – inż. Antonim Choroszuchą].
- ⁴⁴ H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.
- ⁴⁵ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 3 oraz I.W. Łukasiewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt. i J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114.
- ⁴⁶ K. Marszałek, *Rozwój...*, dz. cyt., s. 433.
- ⁴⁷ Funkcję tę pełnił w latach 60. XX w., zaś członkiem oddziału był od 1947 roku [MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 3 oraz materiały z MHB].
- ⁴⁸ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 3.
- ⁴⁹ Archiwum PAN w Warszawie, Stanisław Bukowski, *Posąg Światowida w krakowskim Muzeum Archeologicznym*, 1964; w artykule tym Bukowski podpisał się jako członek Polskiego Towarzystwa Archeologicznego.
- ⁵⁰ I. W. Łukasiewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; z relacji J. Łempickiej, M. Siedleckiej i Z. Zalewskiej-Wójcik.
- ⁵¹ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 3. O twórczości pisarskiej Bukowskiego informuje J. Stadnicki również w dwóch artykułach: *Architekt...*, dz. cyt., s. 115 i *Pamięci...*, dz. cyt., s. 608-609. W druku ukazały się: *Tajemnice sanktuariów paleolitycznych*, pisany w latach 1968-1973, drukowany partiami w kwartalniku „Z otchłani wieków”, 1975, nr 1 i 2 oraz *Uzasadnienie rekonstrukcji świątyni Śwentowita na wyspie Rugii*, również w „Z otchłani wieków”, 1974, nr 1. Pozostałe artykuły znajdują się w warszawskim archiwum PAN, MHB oraz AMSB.

- ⁵² MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 3.
- ⁵³ Tamże, k. 3. Andrzej Bukowski zmarł w lutym 2004 r.; pochowano go w rodzinnym grobowcu Bukowskich na cmentarzu św. Rocha w Białymstoku.
- ⁵⁴ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 3 oraz informacje uzyskane od Z. Zalewskiej-Wójcik.
- ⁵⁵ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 3; MHB, *Zaświadczenia i nagrody*. Artykuły: K. Siemiatycka, *Przedstawiamy...*, dz. cyt., H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt., I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt., J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., J. Lempicka, *Wspomnienie...*, dz. cyt., s. 56.
- ⁵⁶ AMSB, Odpis zaświadczenia wystawionego przez prof. Cz. Przybylskiego w dn. 22.10.1933 r.
- ⁵⁷ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 115, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607; E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 136. Prawdopodobnie chodzi o stadion, który obecnie należy do klubu sportowego *Dynamo*. W tym miejscu warto wspomnieć, że fotografie modelu i fotografie z budowy znajdowały się niegdyś w zbiorach prof. Gutta, jednak nie ustaliłem dokąd niniejsze archiwalia zostały przekazane po jego śmierci [patrz informacja w: *Romuald Gutt*, dz. cyt., s. 42].
- ⁵⁸ *Romuald Gutt*, dz. cyt., s. 42 oraz na podstawie informacji arch. S. Bukowskiego: E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 135; Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 67.
- ⁵⁹ E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 133.
- ⁶⁰ Ks. P. Śledziewski, S. Bukowski, *O projekcie...*, dz. cyt., s. 367-368; E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 137, Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 70; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 188-189.
- ⁶¹ Ks. P. Śledziewski, S. Bukowski, *O projekcie...*, dz. cyt., s. 369-371; J. Batorowicz, *Plac...*, dz. cyt.; E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 138, Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 70; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 189-193. Oryginał projektu regulacji Placu Katedralnego wykreślony przez T. Godziszewskiego, a firmowany nazwiskiem R. Gutta znajduje się w depozycie Muzeum Okręgowego w Toruniu. Opublikowano go we wspomnianym opracowaniu J. Poklewskiego.
- ⁶² Ks. P. Śledziewski, S. Bukowski, *O projekcie...*, dz. cyt., s. 372.
- ⁶³ K. Kieniewicz, *Problem...*, dz. cyt., s. 374 i 375.
- ⁶⁴ Jan Minorski, *Postulaty i koncepcje urbanistyczne i architektoniczne w Polsce w ostatnim pięcioleciu przed II wojną światową* [w:] *Materiały i Studia*, Seria IV – „Zagadnienia społeczno-gospodarcze w kształtowaniu przestrzennym”, z. 4: *Materiały do dziejów myśli architektonicznej w zaraniu Polski Ludowej*, red. Władysław Szulc, Międzyuczelniany Zakład Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa, Warszawa 1965, s. 27.
- ⁶⁵ Ks. P. Śledziewski, S. Bukowski, *O projekcie...*, dz. cyt., s. 369-371; J. Batorowicz, *Plac...*, dz. cyt.; E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 138, Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 70; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 191-193.
- ⁶⁶ E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 138, Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 70. Zmiany, jakie zaistniały między projektem a realizacją są wynikiem późniejszych (1939-1941) prac przeprowadzonych pod kierunkiem litewskiego architekta Vytautasa Žemkalnisa Landsbergisa [J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 193].
- ⁶⁷ Krzysztof Pawłowski, *Zasady ochrony, odbudowy i rewitalizacji historycznych zespołów urbanistycznych* [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, red. Wiktor Zin, T. I: *Miasta historyczne*, pod red. Wojciecha Kalinowskiego, Warszawa 1986, s. 51; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 188-189.
- ⁶⁸ Ks. P. Śledziewski, S. Bukowski, *O projekcie...*, dz. cyt., s. 370.
- ⁶⁹ Były to projekty następujących autorów: Janiny Reichert przy współpracy Fryderyka Totha i Krysstyny TołłoczkoŹny, Konstantego Danko i Waclawa Kowalika, Stanisława Horno-Popławskiego oraz Zygmunta Jabłońskiego przy współudziale Eugeniusza Szparkowskiego.
- ⁷⁰ „Architektura i Budownictwo”, R. XV 1939, nr 4/5, s. 57-59 oraz *Wilno*, R. I 1939, nr 2, s. 168-169.
- ⁷¹ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 1, 5; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607.
- ⁷² P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt., s. 111-113; Stanisław Lorentz, *Album wileńskie*, Warszawa 1986, s. 95-107; E. Małachowicz, *Architektura...*, dz. cyt., s. 136, Tenże, *Wilno...*, dz. cyt., s. 69.
- ⁷³ J. Poklewski, *Profesor Juliusz Kłos – architekt – badacz – konserwator – pedagog – człowiek* [w:] *Architektura et historia. Studia Mariano Arszyniński septuagenario dedicata*, red. Michał Woźniak, Toruń 1999, s. 283-314.

- ⁷⁴ P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt., s. 107-114; S. Lorentz, *Album...*, dz. cyt., s. 95-100; J. Poklewski, *Polskie życie...*, dz. cyt., s. 244-247.
- ⁷⁵ Zrezygnowano z kapiteli i obniżono opory sklepień oraz okładziny ściennej, projektowanej z piaskowca, do wysokości 110 cm nad posadzką. Okładziny słupów i filarów przewidziano z czerwonego polerowanego granitu wileńskiego, podobnie jak posadzkę skomponowaną z kilku odmian czerwieni oraz z czarnego, wołyńskiego granitu [P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt., s. 116].
- ⁷⁶ Przewidziano trzy podstawy pod sarkofagi dla króla Aleksandra i królowych Elżbiety i Barbary i jedną podstawę mniejszą pod urnę z sercem króla Władysława IV. Miały być one wykonane z monolitów granitowych, czerwonych, skomponowanych z posadzką. Zaprojektowane były również trzy sarkofagi i urna o charakterze relikwiarzy kutych w srebrze. Jako odpowiedniki do powyższych sarkofagów i urny miały być umieszczone na ścianach metalowe tablice w obramieniach kamiennych, wkomponowanych w okładziny ścienne z napisami objaśniającymi. Na wprost wejścia na ścianie tyłnej zaprojektowano na konsolce posązek Bogurodzicy kuty w srebrnej blasze. W dwóch bocznych przesłach, nie zawierających sarkofagów i urny, zaprojektowano czarne ławy granitowe przy ścianach [P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt., s. 116-118].
- ⁷⁷ P. Śledziewski, *Mauzoleum...*, dz. cyt., s. 118-119; E. Małachowicz, *Wilno...*, dz. cyt., s. 229.
- ⁷⁸ H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt.; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I.W. Łukaszewicz, *Konferkt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 114.
- ⁷⁹ MLW, WMBNW – zaświadczenie wystawione dn. 15.01.1941 r. przez LSRR Komitet Wykonawczy miasta Wilna; AMSB, Odpis w/w zaświadczenia.
- ⁸⁰ J.M. Gisges, *Wywoływanie duchów...*, dz. cyt., s. 270-271. Mimo, że autor nie podaje imienia inżyniera, to informacje te dotyczą z całą pewnością Stanisława Bukowskiego. Potwierdzenie stanowi zachowana legitymacja pracownicza wydana przez wileński oddział Przedsiębiorstwa Projektowo-Planistycznego LSRR [MHB, Legitymacja, sygn. Dep/115].
- ⁸¹ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 7 oraz J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607.
- ⁸² A. Dolistowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 250-252 oraz U. Kraśnicka, *Kościół...*, dz. cyt., s. 53, 55, 67.
- ⁸³ H. Sawczuk, *Białystok...*, dz. cyt., s. 36-37; H. Sawczuk-Nowara, *Środowisko...*, dz. cyt., s. 314-315. H. Nowara podaje, że instytucja, w której przygotowano plan nosiła nazwę Regionalnej Dyrekcji Planowania Przestrzennego, A. Oleksicki wspomina o Rejonowej DPP, zaś W. Monkiewicz i Z. Troczewski (zapewne za Bukowskim), iż było to Biuro Urbanistyczne Planowania Przestrzennego w ramach PKZ. [Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku (dalej: AWUOZB), Antoni Oleksicki, Irena Małofiejew, *Studium historyczno-urbanistyczne do miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Białystok 1978, sygn. 2300, s. 72-73 oraz W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9].
- ⁸⁴ W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 23-24; A. Dolistowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 252-253; U. Kraśnicka, *Kościół...*, dz. cyt., s. 67. Patrz także: Dorota Grubba, *Stanisław Horno-Popławski. Droga sztuki – sztuka drogi*, Sopot 2002, s. 25, 26, 37, 45, 62-64.
- ⁸⁵ W latach 1945-1946 do plebanii dobudowano prostopadle skrzydło do wcześniej wzniesionego w latach 1929-1934 skrzydła północnego. Prace nad zespołem ukończono w roku 1947 [A. Dolistowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 252].
- ⁸⁶ MHB, *Projekt szkicowy ołtarza Matki Boskiej*, brak skali i daty; ołówek na kalce; *Projekt ołtarza Matki Boskiej*, brak skali i daty, ołówek na kalce oraz ozalid podmalowywany w trzech wersjach kolorystycznych. Wśród archiwaliów brak jest natomiast projektów do ołtarza św. Antoniego. Patrz również: K. Konstantynowicz, *Siedem ołtarzy...*, dz. cyt.
- ⁸⁷ MHB, *Projekt wykonany w ołówku na kalce* nie został zatytułowany, brak też daty opracowania.
- ⁸⁸ MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 7; MHB, *Projekt tabernakulum – widoki, rzuty i przekroje*, skala 1:5, brak daty, ołówek na kalce. O projektach mowa również w artykule J. Stadnickiego, *Architekt...*, dz. cyt., s. 115.
- ⁸⁹ MHB, *Projekt witraża pod kopułą kościoła św. Rocha – widoki i przekroje*, skala 1:10 i 1:2, brak daty, ołówek na kalce, również w zbiorach AMSB; MLW, Życiorys-wersja 3, dz. cyt., k. 7. S. Rogulski, twierdzi, że stanowi on jedyne późniejsze zrozumienie koncepcji wystroju wnętrza u Sosnowskiego [Sławomir Rogulski, *Kościół św. Rocha w Białymstoku – koncepcja ideowa budowy świątyni jako pomnika – wyraz architektoniczny*, WKAB, 1977, nr 4 (26), s. 76].
- ⁹⁰ MHB, *Szkic wielkiego ołtarza do kościoła św. Rocha w Białymstoku*, skala 1:50, 1960, ozalid.

- ⁹¹ A. Dolistowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 253-254. Idea centralnego ołtarza, której zwolennikiem był Sosnowski, stała się bliska także Bukowskiem [według informacji Bukowskiego udzielonej S. Rogulskiemu w lutym 1975 r. [S. Rogulski, *Słowo...*, dz. cyt.]. Zdaniem A. Olszewskiego: *ołtarze w kaplicach dopasowane do charakteru całości [w duchu polskiej sztuki dekoracyjnej – S.W.], są wręcz dosłownymi kopiami słynnego ołtarza, projektowanego przez Jana Szczepkowskiego na Wystawę Paryską 1925 roku* [Andrzej K. Olszewski, *Nowa forma w architekturze polskiej 1900-1925. Teoria i praktyka*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 162-163].
- ⁹² MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; Ks. J. Nieciecki, *Budownictwo...*, dz. cyt., s. 89; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607; *Spis kościołów...*, dz. cyt., s. 237-238. Dokładną analizę stylowo-formalną kościoła przeprowadził K. A. Jabłoński w artykule *Kościół Matki Boskiej...*, dz. cyt., s. 49-51.
- ⁹³ K. A. Jabłoński, *Kościół Matki Boskiej...*, dz. cyt., s. 49-51.
- ⁹⁴ MHB, *Szkic sytuacji kościoła w Pogorzalkach*, skala 1:1000, 24.08.1946 r. Być może szkic ten został sporządzony do niezrealizowanego projektu świątyni, autorstwa warszawskich architektów [patrz: Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB), Teczka: *Kościół w Pogorzalkach*. Projekt kościoła parafialnego w Pogorzalkach, opr. St. Szymański i K. Cygański].
- ⁹⁵ Informacja obecnego proboszcza parafii w Pogorzalkach ks. Jerzego Rachwało, według relacji nieżyjącego miejscowego historyka Edwarda Popławskiego.
- ⁹⁶ AAB, Teczka: *Kościół w Pogorzalkach*. Ostatecznie świątynię wybudowano dopiero w latach 1977-1980, zaś projekt sporządził inż. arch. Jerzy Zgliczyński [Ks. Jan Nieciecki, *Budownictwo sakralne...*, dz. cyt., s. 89].
- ⁹⁷ MHB, Stanisław Bukowski, *Szkicowy projekt kaplicy pomnika na cmentarzu pomordowanych w Krasowie*, skala 1:50, br. daty, ołówek na kalce oraz *Szkicowy projekt do cmentarza pomordowanych w Krassowie*, skala 1:50, br. daty, ołówek na kalce, a także relacja ks. Józefa Kaczyńskiego ze wsi Nowe Piekuty, informacje zawarte w: *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walki i męczeństwa. Lata wojny 1939-1945*, praca zbiorowa, Warszawa 1988, s. 440 i na stronie internetowej www.ciechanowiec.lomza.opoka.org.pl/piekuty.htm.
- ⁹⁸ MHB, *Projekt budowy kościoła w parafii Dojlidy w Białymstoku*, skala 1:100, br. daty, ołówek na kalce; *Szkicowy projekt kościoła w Dojlidach* (wariant), skala 1:200, br. daty; ołówek na kalce; *Projekt kościoła w Dojlidach* (wersja zrealizowana), skala 1:100, br. daty, ołówek na kalce; *Projekty wyposażenia wnętrza i detali do kościoła w Dojlidach*, br. daty, ołówek na kalce; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 6; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt., s. 6; Ks. J. Nieciecki, *Budownictwo...*, dz. cyt., s. 89, 91; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607; *Spis kościołów...*, dz. cyt., s. 100-101.
- ⁹⁹ Dokładny opis kościoła w opracowaniu K.A. Jabłońskiego, *Architektura sakralna...*, dz. cyt., s. 146-148, a także tegoż, *Katolicka architektura sakralna...*, dz. cyt., s. 336-338. Patrz również: AWUOZB, Łucja Włoch, *Białystok-Dojlidy. Kościół p.w. Niepokalanego Serca Maryi i Matki Boskiej Ostrobramskiej*, karta ewidencyjna zabytku, 1994, nr inw. 2689.
- ¹⁰⁰ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 2: M. Kałamajska-Saeed, *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, Warszawa 1986, s. 36 oraz *Rocznik Diecezji Drohiczyńskiej. Spis parafii i duchowieństwa*, opr. ks. Stanisław Ulaczyk, Drohiczyń-Warszawa 1999, s. 163-165.
- ¹⁰¹ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607. Rzeczywiście, porównując zrealizowaną świątynię z projektem Bukowskiego widoczne są dość znaczne zmiany. W zbiorach J. Stadnickiego zachowała się również korespondencja Bukowskiego dotycząca tego problemu, której fragment brzmi następująco: *Sprawa kościoła w Grannem ciągnie się już 25 lat, w czym kilkanaście lat przerwy w budowie. [...] budowa nie toczy się zgodnie z projektem, ponieważ nigdy nie byłem wzywany na budowę, ani nikt nie przyjeżdżał po instrukcje czy choćby informacje. Z doświadczenia wiem, że taką praktykę uprawiają zazwyczaj księża, którzy chcą ukryć przed architektem zmiany wprowadzone przez siebie do projektu* [MLW, Korespondencja S. Bukowskiego do J. Stadnickiego z dn. 9 września 1976 r.].
- ¹⁰² AMSB, *Szkicowy projekt kościoła w parafii Granne diecezji pińskiej*, 1:200, br. daty, ozalid.
- ¹⁰³ MHB, *Projekt kościoła w parafii Granne*, pow. Bielsk Podlaski (niekompletny), skala 1:200, br. daty, ołówek na kalce.
- ¹⁰⁴ MHB, *Projekt niepodpisany*, br. skali i daty, ołówek na kalce; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 608; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IX: *Województwo łom-*

- żyńskie, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1: M. Kałamajska-Saeed, *Łomża i okolice*, Warszawa 1982, s. 51; *Kościoty i kaplice Diecezji Łomżyńskiej*, Łomża 1995, s. 219.
- ¹⁰⁵ MHB, *Szkicowy projekt kościoła na starych fundamentach we wsi Puchały, pow. Łomża*, skala 1:200, br. daty, ozalid; MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 8; J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 115, Tenże, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 608.
- ¹⁰⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, dz. cyt., s. 52; *Kościoty i kaplice Diecezji Łomżyńskiej*, Łomża 1995, s. 237.
- ¹⁰⁷ Prawdopodobnie architekt czerpał inspiracje ze swoich zagranicznych podróży, a jak wiadomo szczególnie cenil architekturę południowych Włoch i być może dekoracja szczytu fasady kościoła w Puchalach jest dalekim przetworzeniem krzyżujących się łuków, występujących w XII-wiecznych krużgankach Paradiso przy katedrze w Amalfi [por.: Andre Chastel, *Sztuka włoska*, T. I, Warszawa 1978, s. 111, il. 35]. Echa tradycji gotyckiej w powojennej architekturze sakralnej były dość częste w tym czasie w Polsce. Widoczne są one przede wszystkim w przetworzonych na nowoczesną modłę bryłach kościołów lub też charakterystycznym dla gotyku wertykalizmie. Przykładem może być chociażby nieco późniejszy tarnowski kościół p.w. Matki Boskiej z Fatima, z lat 1957-1960, również o lombardzkim typie fasady. Projekt Bukowskiego byłby więc jednym z pierwszych w Polsce należących do tego nurtu.
- ¹⁰⁸ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 8. Ze względu na brak daty, trudno jest ustalić z jakich dokładnie lat pochodzą wykonane przez Bukowskiego plany. Wydaje się, że zostały sporządzone zaraz po zrealizowanych projektach kościołów w Chodorówce, Dojlidach, Przytułach i Grannem.
- ¹⁰⁹ MHB, *Projekt kościoła przy ul. Antoniukowskiej w Białymstoku*, br. daty.
- ¹¹⁰ Informacje uzyskane od księdza emeryta Zenona Wesołowicza z Białegostoku.
- ¹¹¹ MHB, *Projekt budynku mieszkalnego na terenie cmentarza przy ul. Antoniuk Fabryczny w Białymstoku*, skala 1:100, br. daty, ołówek na kalce.
- ¹¹² Obiekt zaraz po wybudowaniu przejęło państwo i oprócz wspomnianych celów kościelnych urządzono w nim przychodnię lekarską tzw. „ambulatorium szpitala św. Rocha” oraz aptekę, które funkcjonowały, aż do początku lat 90. XX w. [informacje uzyskane od księdza emeryta Zenona Wesołowicza oraz prof. Józefa Maroszką z Białegostoku].
- ¹¹³ MHB, *Projekt bramy do cmentarza na Antoniuku*, skala 1:25, br. daty, ołówek na kalce. Obecnie bramę, jak i całe ogrodzenie rozebrano, a na ich miejscu wzniesiono nowe.
- ¹¹⁴ AMSB, *Projekt dobudowy drewnianej werandy do budynku mieszkalnego drewnianego na posesji Felicji Chodkowskiej przy ul. Poleskiej nr 42 w Białymstoku*, skala 1:100, br. daty, ołówek na kalce.
- ¹¹⁵ Informacje ks. prof. Henryka Ciereszko z Białegostoku oraz AWUOZB, Zofia Cybulko, Barbara Tomecka, *Białystok. Kaplica parafialna p.w. Świętej Rodziny (wraz z plebanią)*, karta ewidencyjna za- bytku, 1993, nr inw. 2701.
- ¹¹⁶ Pośrednią przyczyną były także braki materiałowe [informacja nieżyjącego proboszcza parafii w Czarnej Białostockiej ks. Henryka Glinko]. Patrz również: AAB, Teczka: *Czarna Białostocka* oraz Ks. Henryk Glinko, *25 lat Parafii Świętej Rodziny w Czarnej Białostockiej 1974-1999*, s. 6.
- ¹¹⁷ MHB, *Szkicowy projekt kościoła w Czarnej Wsi-Stacja*, skala 1:200, 1957, ołówek na kalce; MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 8; J. Lempicka, *Wspomnienie...*, dz. cyt., s. 57.
- ¹¹⁸ Por.: Oskar Sosnowski, *Projekt katedry w Katowicach*, *Architekt*, 1925, z. 4, s. 22 lub A. Dolistowski, *Kościół...*, dz. cyt., s. 255.
- ¹¹⁹ Projekt kościoła w Czarnej Wsi został zaakceptowany przez ówczesne władze budowlane i kościelne, jednak nie bez zastrzeżeń ze strony tych pierwszych. Projektantowi zarzucono – chyba nie bez racji – tendencje do zbytniego dekoracyjizmu [MHB, Protokół z posiedzenia WKUA w dniu 15 maja 1958 r.].
- ¹²⁰ Archiwum WUOZ Delegatura w Suwałkach (dalej: AWUOZS), *Szkicowy projekt plebanii w Raczkach*, skala 1:100, br. daty, ozalid oraz tamże Krzysztof Jabłoński, *Raczki – plebania*, karta ewidencyjna za- bytku, 1999.
- ¹²¹ MHB, *Projekt organistówki we wsi Jąłowka*, skala 1:200, br. daty, tusz i ołówek na kalce; MLW, *Życiorys*-wersja 1, dz. cyt.; Ks. Jan Nieciecki, *Budownictwo...*, dz. cyt., s. 94. Podczas realizacji obiektu nieco go uproszczono, a w latach późniejszych rozbudowano, przez co w znacznym stopniu zeszpe- ciono formę projektowaną przez architekta.
- ¹²² MHB, *Szkicowy projekt kościoła we wsi Stare Jeżewo*, skala 1:200, br. daty, ołówek i tusz na kalce. Sądząc po usytuowaniu baptysterium i ambony zlokalizowanej przy jednym z filarów międzyna- wowych, można przyjąć, że projekt mógł powstać jeszcze przed wprowadzeniem nowych ustaleń

- liturgicznych II Soboru Watykańskiego, a więc przed rokiem 1965. Z kolei należy pamiętać, że Episkopat Polski dopiero po konferencji w roku 1973 wprowadził w życie *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej* [Monika Rydygier, *Najnowsza architektura sakralna w Polsce – główne tendencje i problemy. Pluralizm form w architekturze współczesnych kościołów*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, T. XXII, 1988, s. 82]. W tym wypadku można przyjąć, że projekt powstał najpóźniej na początku lat 70. XX w. i był jednym z ostatnich obiektów sakralnych w twórczości Bukowskiego.
- ¹²³ Tendencje do neoekspresjonizmu uwidoczniły się w polskiej architekturze sakralnej z początkiem lat 60. XX w. Jedną z pierwszych budowli, niegdyś kontrowersyjnych, a dziś już mających uznane miejsce w historii polskiej architektury sakralnej, był kościół w Nowej Hucie-Bieńczycach z lat 1966-1977, w którym widoczne są z kolei wyraźne inspiracje corbusierowską kaplicą w Ronchamp.
- ¹²⁴ AAB, *Szkic koncepcyjny...*, dz. cyt. oraz informacje ks. prof. Henryka Ciereszko z Białegostoku.
- ¹²⁵ MHB, Projekt kościoła do nieustalonej miejscowości I, skala 1:200, ołówek na kalce.
- ¹²⁶ MHB, Projekt kościoła do nieustalonej miejscowości II, skala 1:200, ozalid.
- ¹²⁷ MHB, Projekty wyposażenia do kościoła w Gródku, br. daty, ołówek na kalce: *Szkicowy projekt ołtarza głównego*, skala 1:25; *Ołtarz do kościoła w Gródku*, skala 1:10; *Stalla w prezbiterium*, skala 1:10. Nie wiadomo, z jakiego okresu pochodzą te prace, według informacji obecnego proboszcza, który usunął z kościoła wspomniany ołtarz i stalle, projekty wykonano prawdopodobnie w początku lat 60. XX w.
- ¹²⁸ MHB, *Projekt kaplicy Serca Jezusowego i Matki Bożej*, br. daty i dokładnego opisu, ozalid i kilka wersji kolorystycznych.
- ¹²⁹ *Projekty zagród wiejskich...*, dz. cyt., s. 39.
- ¹³⁰ MHB, *Projekt zagrody dla małomiasteczkowego typu gospodarstwa rolniczego-rzemieślniczego*, skala 1:50, 1946, ozalid oraz *Projekt domu murowanego, piętrowego mieszkalno-rzemieślniczego-sklepowego w małym miasteczku*, skala 1:100, 1946, ozalid. Nie udało mi się ustalić, czy któryś z tych projektów doczekał się realizacji.
- ¹³¹ MHB, *Projekt fasady frontowej Zarządu Miejskiego w Białymstoku przy ul. Branickiego*, br. skali, 1947, ozalid. Porównując stan obecny budynku z projektem Bukowskiego wynika, że zrealizowano go fragmentarycznie w postaci balkonu (bez zadaszenia) i czterech boniowanych lizen parteru, w centralnej części fasady.
- ¹³² AWUOZB, Barbara Tomecka, Zofia Cybulko, *Białystok. Bank, ul. Rynek Kościuszki 7*, karta ewidencyjna zabytku, 1995, nr inw. 2800.
- ¹³³ Chodzi tu przede wszystkim o projekty jego warszawskich gmachów, tj. Ministerstwa Komunikacji, Banku Gospodarstwa Krajowego i Kierownictwa Marynarki Wojennej. Inspiracja ta nie była przypadkowa, jeśli przypomnimy sobie fakt, iż Bukowski jako magistrant prof. Świerczyńskiego przygotowywał pracę związaną z gmachem BGK.
- ¹³⁴ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; MHB, Protokół Komisji Techniczno-Opiniodawczej z dn. 28.12.50 r. oraz pismo z dn. 11.01.1951 r. nr RG-1/36 Komendy Wojewódzkiej Straży Pożarnych do inż. Stanisława Bukowskiego. Gmach po wybudowaniu, na mocy porozumienia Poczty Polskiej z Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku, w marcu 1952 r. przeszedł na własność Dyrekcji Poczty i Telekomunikacji. W roku 1972 obiekt został nadbudowany o jedną kondygnację, przez co w znacznym stopniu zeszpecono jego formę [informacje Mieczysława Sztolberga, pracownika Telekomunikacji Polskiej S.A.].
- ¹³⁵ MHB, Protokół z posiedzenia komisji artystycznej budowy pomnika Wdzięczności dla Armii Czerwonej z dn. 20.12.1950 r.; AMSB, Zamówienie z dn. 21.01.1951 r. wystawione przez Wojewódzki Komitet Fundacji Pomnika Wdzięczności dla Armii Radzieckiej. Bukowski w piśmie występuje jako kierownik Sekcji Technicznej Komitetu. Umieszczona na postumencie rzeźba przedstawiająca żołnierza radzieckiego została wykonana przez artystę Jana Ślusarczyka z Warszawy [Waldemar Monkiewicz, Elwira Duc, *Szlakiem osiągnięć Polski Ludowej po Białymstoku*, Białystok 1975, s. 30]. W roku 1990 pomnik usunięto z Plant, a rzeźbę przeniesiono na cmentarz radzieckich jeńców wojennych przy ul. Ciołkowskiego w Białymstoku [AWUOZB, Maria Oleksicka, *Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej*, karta ewidencyjna zabytku, 1986, nr inw. 22].
- ¹³⁶ AWUOZB, *Dom Partii* (kopia projektu), sygn. 4427 oraz Dariusz Stankiewicz, *Białystok. Dom Partii KW PZPR, ob. budynek UłwB*, karta ewidencyjna zabytku, 1993, nr inw. 2667; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 6; K. Siemiatycka, *Przedstawiamy...*, dz. cyt.; H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt., s. 26; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 606 oraz *Zabytki architektury...*, dz. cyt., s. 14; A. Oleksicki, *Powojenna...*, dz. cyt., s. 20.

- ¹³⁷ MHB, *Hotel Miejski. Projekt techniczny elewacji*, skala 1:100, CBPAiB Miastoprojekt-Białystok, 1956, tusz na kalce; oraz opinia Kolegium Architektonicznego z dn. 03.03.1951 r.; AWUOZB, Barbara Tomecka, Zofia Cybulko, *Białystok Hotel*, karta ewidencyjna zabytku, 1994, nr inw. 2800; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 6; K. Siemiatycka, *Przedstawiamy...*, dz. cyt.; H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt., s. 26; W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt.; J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 606 oraz *Zabytki architektury...*, dz. cyt., s. 14.
- ¹³⁸ Pod koniec lat 90. XX w. budynek został dość znacznie przebudowany. Wtedy też z elewacji (nad wejściem do restauracji) usunięto ciekawy element dekoracyjny, jakim był neon „Serca i damy”, zaprojektowany przez żonę Bukowskiego. Już w roku 1980 w artykule pośmiertnym, poświęconym osobie arch. Bukowskiego, autor określa owy neon jako *równie już zabytkowy* [I.W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt., s. 6].
- ¹³⁹ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 6 oraz J. Stadnicki, *Pamięci...*, dz. cyt., s. 607.
- ¹⁴⁰ Być może chodzi tu o dwa budynki biurowe Zakładu Gazowniczego przy ulicy Zacisze, które w ostatnim czasie zostały w znacznym stopniu zmodernizowane. Z. Troczewski i J. Antoniuk w przewodniku po mieście z roku 1956 wspominali, że gazownia miała powstać w okresie planu 5-letniego [Z. Troczewski, J. Antoniuk, *Białystok i okolice. Przewodnik i informator*, Białystok 1956, s. 39], natomiast A. Dobroński nadmienia, że Miejską Gazownię przekazano do eksploatacji w 1962 r. [Adam Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 184]. W tym miejscu można tylko wspomnieć, że w dziale administracyjnym Zakładu Gazowniczego przechowywanych jest szereg projektów dotyczących inwestycji budowlanych tej instytucji. Wyrywkową kwerendę archiwum przeprowadziłem w marcu 2002 r.
- ¹⁴¹ Pozostałymi członkami zespołu projektującego byli: Walerian Bielecki, Zdzisław Bubinić, Leon Jaruszewicz, Jan Krutul, Mieczysław Krzywiec, Henryk Majcher, Edward Rybiński, Jan Szurowski, Jerzy Zgliczyński i Stefan Zieliński [patrz MHB, Pismo KUA z dn. 06.12.1956 r.].
- ¹⁴² AMSB, *Projekt techniczno-roboczy Domu Zdrowia i Kultury w Chlebiotkach pow. Zambrów*, br. daty i skali, ozalid kolorowany; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 8.
- ¹⁴³ AMSB, *Projekt domu jednorodzinnego*, skala 1:100, br. daty, ołówki na kalce.
- ¹⁴⁴ Świadczą o tym liczne pisma z Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków wysyłane bezpośrednio na adres architekta – patrz: MHB, Pisma NDMiOZ z lat 1946-1948.
- ¹⁴⁵ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 2; MHB, Umowy o pracę na stanowisku kierownika PP KZA, zawarte między W. Paszkowskim, a S. Bukowskim z lat 1948-1949; Wacław Kochanowski, Ludmiła Lebedzińska, Władysław Paszkowski, *Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostocczyźnie*, „Rocznik Białostocki”, Białystok 1965, T. V, s. 281-82; A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 9.
- ¹⁴⁶ W związku z tym, że temat odbudowy pałacu Branickich omawiany był wielokrotnie, zrezygnowałem z jego szczegółowej analizy. Szerzej m.in.: Wacław Kochanowski, Władysław Paszkowski, *Prace konserwatorskie – województwo białostockie (1952-1956)*, OZ, R. 9, 1956, nr 4 (35); Wacław Kochanowski, Ludmiła Lebedzińska, Władysław Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt.; S. Bukowski, A. Lutostańska, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 63-69; T. Gicgier, *Tajemnice...*, dz. cyt.; T. Wiśniewski, *To nie ten pałac...*, dz. cyt.; E. Zeller-Narolewska, *Pałac...*, dz. cyt., s. 9-21.
- ¹⁴⁷ MHB, Kalendarium prac dotyczących odbudowy pałacu Branickich, opr. Stanisław Bukowski, br. daty, mps; pismo L.dz. 889/49/NDM NDMiOZ z dn. 28 stycznia 1949 r. skierowane do inż. arch. S. Bukowskiego z zestawieniem zleconych wcześniej prac projektowych przy pałacu Branickich oraz pismo L.dz. 7466/47/NDM NDMiOZ z dn. 31 października 1947 r. skierowane do inż. arch. S. Bukowskiego, podpisane przez Generalnego Konserwatora Zabytków prof. dr. J. Zachwatowicza; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 284; T. Gicgier, *Tajemnice...*, dz. cyt., s. 21; E. Zeller-Narolewska, *Pałac...*, dz. cyt., s. 27.
- ¹⁴⁸ W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 285; S. Bukowski, A. Lutostańska, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 70-71; E. Zeller-Narolewska, *Pałac...*, dz. cyt., s. 27-28.
- ¹⁴⁹ Jakub Chlebowski, *Rozwój i osiągnięcia Akademii Medycznej w Białymstoku*, s. 211 oraz Wacław Białkowski, *Wspomnienia o pracy w województwie białostockim w latach 1944-1949*, s. 78-79, oba artykuły w: „Rocznik Białostocki”, Białystok 1965, T. V.
- ¹⁵⁰ MHB, pismo S. Bukowskiego skierowane do Akademii Medycznej w Białymstoku z dn. 01.03.1950 r.; E. Zeller-Narolewska, *Pałac...*, dz. cyt., s. 27. Architekt słusznie uważał, że przeznaczenie pałacu na cele Akademii nie będzie służyć zarówno jej, jak i przede wszystkim samemu zabytkowi. Poza tym

- był świadom tego, że przeznaczając pałac na cele uczelni, straci się bezpowrotnie możliwość od-
tworzenia jego historycznych, bogatych wnętrz, a sama adaptacja będzie wymagała gruntownej
przebudowy jego układu przestrzennego.
- ¹⁵¹ MHB, Kalendarium, dz. cyt. oraz umowa zawarta dn. 18 sierpnia 1951 pomiędzy Akademią Med-
yczną a S. Bukowskim; T. Wiśniewski, *To nie ten pałac...*, dz. cyt., s. 3; E. Zeller-Narolewska, *Pa-
łac...*, dz. cyt., s. 27, 31.
- ¹⁵² Bukowski w jakiś czas po ukończeniu prac przy odbudowie pałacu Branickich został wytypowany
za to do nagrody państwowej. Jednak wbrew centralnym władzom konserwatorskim nagrodę
przyznano nie Bukowskiemu, lecz architektowi z Warszawy, który zajął jego miejsce, gdy tego od-
sunięto od kierownictwa odbudowy. Władze konserwatorskie usiłowały w roku następnym prze-
forsować nagrodę dla Bukowskiego, jednakże bezskutecznie. Postanowiono więc oczywiście krzyw-
dę zrekompensować architektowi – moralnie. Pracownia Konserwacji Rzeźby w Warszawie otrzy-
mała polecenie wykonania, na miejsce jednej z niezidentyfikowanych rzeźb pałacowych, popiersia
inżyniera Stanisława Bukowskiego. Popiersie zostało wykonane, ale z kolei ówczesne władze Białe-
gostoku sprzeciwiły się jego ustawieniu. Jednak po pewnym czasie rzeźbę przetransportowano
w tajemnicy do Białegostoku i zamontowano na szczycie pałacu [T. Gicgier, *Tajemnice...*, dz. cyt., s. 21].
- ¹⁵³ MHB, Umowa AH/881/TAS/58 z dn. 08.05.1958 na opracowanie projektu realizacyjnego zago-
sposodarowania terenu pałacowego Akademii Medycznej; W. Kochanowski, L. Lebieździńska,
W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 285; S. Bukowski, A. Lutostańska, *Odbudowa...*, dz. cyt.,
s. 72; A. Oleksicki, *Ogród...*, dz. cyt., s. 51-52; A. Oleńska, *Informacja...*, dz. cyt., s. 84-85; E. Zeller-
Narolewska, *Pałac...*, dz. cyt., s. 30-31.
- ¹⁵⁴ MHB, Rachunek wystawiony przez Bukowskiego Akademii Medycznej w Białymstoku z dn.
06.09.1973 r.
- ¹⁵⁵ AWUOZB, Antoni Oleksicki, Irena Małofiejew, *Studium historyczno-urbanistyczne do miejscowego
planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Białystok 1978, sygn. 2300, s. 72-
73; H. Sawczuk, *Białystok...*, dz. cyt., s. 36-37; H. Sawczuk-Nowara, *Środowisko...*, dz. cyt., s. 314-315.
oraz W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9; A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., Tenże,
Pierwszy..., dz. cyt., s. 101-102.
- ¹⁵⁶ H. Sawczuk-Nowara, *Środowisko...*, dz. cyt., s. 314; A. Oleksicki, *Rynek...*, dz. cyt., s. 31; Tenże, *Od-
budowa...*, dz. cyt., s. 20, Tenże, *Pierwszy...*, dz. cyt., s. 101.
- ¹⁵⁷ A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., Tenże, *Pierwszy...*, dz. cyt., s. 101-102.
- ¹⁵⁸ H. Sawczuk-Nowara, *Środowisko...*, dz. cyt., s. 314.
- ¹⁵⁹ AWUOZB, *Szczegółowy projekt planu zagospodarowania obszaru ściśle zabytkowego m. Białegostoku*,
skala 1:1000, opr. S. Bukowski, wykreślił Z. Filipczuk, 1955, ozalid nr inw. 1363; *Szkicowy projekt archi-
tektonicznego uporządkowania północnej pierzei Rynku Kościuszki na odcinku od ul. Spółdzielczej do ul.
1-go Maja*, skala 1:200, opr., wykr. i data j.w., ozalid nr inw. 1364; *Rozwinięcie pierzei północnej*, opr.,
wykr. i data j.w., ozalid nr inw. 1365; *Szkicowy projekt architektonicznego uporządkowania południowej
pierzei Rynku Kościuszki na odcinku od ul. Nowoprojektowanej do budynku „Delikatesy” w Białymstoku*,
skala 1:200, opr., wykr. i data j.w., ozalid nr inw. 1369; *Rozwinięcie pierzei południowej (ul. Dzierżyń-
skiego)*, opr., wykr. i data j.w., ozalid nr inw. 1367; MLW, *Życiorys-wersja 1*, dz. cyt., k. 5; A. Olek-
sicki, I. Małofiejew, *Studium...*, dz. cyt., s. 72-73; I. W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt., s. 6;
A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 21.
- ¹⁶⁰ A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 21. E. Małachowicz określa część działalności architektonicznej
okresu realizmu socjalistycznego w Polsce jako architekturę mimetyczną (środowiskową), do której
zalicza także prace prowadzone na terenie Białegostoku. Ten znany od dawna i szczególnie rozpo-
wszechniony w okresie historyzmu sposób, polegający na mimetycznym włączaniu nowych bu-
dowli do istniejących zespołów zabudowy, szczególnie często był stosowany we Włoszech. Mime-
tyzacja budynków, oprócz przypadków zestawiania ich bezpośrednio w sąsiedztwie starych, była
stosowana również do uzupełniania większych fragmentów zabudowy miast w formach będących
jak gdyby ekstraktem ich charakterystycznych form stylowych [E. Małachowicz, *Ochrona środowiska
kulturowego*, T. I, Warszawa 1988, s. 352, 354].
- ¹⁶¹ A. Oleksicki, *Rynek...*, dz. cyt., s. 31-33.
- ¹⁶² MHB, Pismo L.dz. nr VII-747/46 NDMiOZ z dnia 25 lutego 1946 r. zlecające S. Bukowskiemu
opracowanie projektu odbudowy domu zabytkowego w Białymstoku; AWUOZB, A. Oleksicki,

- I. Małofiejew, *Białystok...*, dz. cyt., s. 131; Janina Poskrobko, Ewa Zeller, *Białystok. Kamienica miejska przy ul. Sienkiewicza 2, dokumentacja powykonawcza z przebiegu prac remontowo-konserwatorskich*, Białystok 1988, nr inw. 3872, s. 6-7; Jerzy Tołłoczko, Łucja Włoch, *Białystok. Dom dworski*, karta ewidencyjna zabytku, 1992, nr inw. 2628 oraz W. Monkiewicz, Z. Troczewski, *Ludzie...*, dz. cyt., s. 9.
- ¹⁶³ AWUOZB, *Klasztor ss. Miłosierdzia. Rysunki inwentaryzacyjne. Detale*, nr inw. 1471; Zofia Baranowska, *Klasztor-szpital ss. Miłosierdzia w Białymstoku*, Studium historyczno-architektoniczne, Warszawa 1960, nr inw. 178, s. 6-19 oraz Ewa Narolewska, Rimma Sylwanowicz, *Białystok. Klasztor Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia*, karta ewidencyjna zabytku, 1997, nr inw. 2909. Omawiając klasztor Sióstr Miłosierdzia trzeba także wspomnieć o zrealizowanym po wojnie ołtarzu NMP, usytuowanym w kaplicy na I piętrze. Co prawda nie zachowały się materiały, które potwierdzałyby autorstwo Bukowskiego, jednak wniosek taki można wyciągnąć analizując formę ołtarza [informacja Ewy Zeller-Narolewskiej].
- ¹⁶⁴ AWUOZB, *Inwentaryzacja dawnej Zbrojowni*, opr. S. Bukowski, Białystok 1948, nr inw. 195; tegoż, *Projekt podstawowy Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Białymstoku*, CBPAiB Białystok 1951, nr inw. 198; *Projekt odbudowy domu staromiejskiego przy ul. Rynek Kościuszki nr 4 w Białymstoku*, opr. Z. Filipczuk, pod kier. S. Bukowskiego, PPKZA Białystok 1953, nr inw. 199; A. Oleksicki, I. Małofiejew, *Białystok...*, dz. cyt., s. 130; Ewa Narolewska, Małgorzata Pawluczuk, Rimma Sylwanowicz, *Białystok. Dawna zbrojownia – odwach*, karta ewidencyjna zabytku, 1997, nr inw. 2916; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7 oraz W. Kochanowski, W. Paszkowski, L. Lebedzińska, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 286. Wiadomo jednak, że Bukowski podobnie, jak w przypadku odbudowy ratusza, nie zgadzał się na wzniesienie Zbrojowni w innym miejscu. Uważał, że zgodnie z prawdą historyczną powinna być odbudowana na zachowanych pierwotnych fundamentach [informacja uzyskana od dr inż. Eugeniusza Masłowskiego z Białegostoku, który jako konstruktor brał udział razem z Bukowskim w wielu przedsięwzięciach budowlanych].
- ¹⁶⁵ Szerzej na temat odbudowy białostockiego ratusza oraz projektu wnętrz patrz: E. Narolewska, *Ratusz w Białymstoku – dzieje i przeobrażenia*, BKWB, 1995, z. 1, s. 25-34 oraz tejże, *Nieznany projekt...*, dz. cyt., s. 85-86 i AWUOZB, E. Narolewska, *Ratusz, Rynek Kościuszki*, karta ewidencyjna zabytku, 1994, nr inw. 2714.
- ¹⁶⁶ Jan Jaskanis, *Zabytki i muzea w Białymstoku w okresie PRL* [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, pod red. Henryka Majewskiego, T. IV, Białystok 1985, s. 209-210; A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 9.
- ¹⁶⁷ MHB, *Projekt odbudowy i nadbudowy domu przy ul. Rynek Kościuszki 22-24 w Białymstoku*, 1946, ozalid.
- ¹⁶⁸ AWUOZB, *Projekt odbudowy domu b. Łoży Masońskiej w Białymstoku przy ul. Kilińskiego 16 na Bibliotekę Miejską*, skala 1:100, 1948, opr. S. Bukowski, ozalid nr inw. 500; Jerzy Tołłoczko, *Dom tzw. Łoża Masońska*, karta ewidencyjna zabytku, 1992, nr inw. 2624; MHB, *Pismo L.dz. 4702/46/NDM NDMiOZ z dn. 21 lipca 1947 r. zlecające Bukowskiemu prace projektowe przy odbudowie łoży*; *Pismo i referat Jana Glinki skierowany do NDMiOZ*, z dn. 25 października 1947 roku; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 6. Patrz również: W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 286; I. Grochowska, *Łoża „Złotego Pierścienia”*, „Kontrasty” 1971, nr 2, s. 34; Ludwik Hass, *Wolnomularstwo w Białymstoku w XVIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIX w.* [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, pod red. Henryka Majeckiego, T. IV, Białystok 1985, s. 93-111.
- ¹⁶⁹ AWUOZB, Teresa Szyburska, *Białystok-pałacyk gościnny*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Warszawa 1973, nr inw. 1370, s. 6-7, 17; Ewa Narolewska, Rimma Sylwanowicz, Małgorzata Pawluczuk, *Dawny Pałacyk Gościnny*, karta ewidencyjna zabytku, 1997, nr inw. 2915; MHB, *Pismo L.dz. 6237/47/NDM NDMiOZ z dn. 20 sierpnia 1947 r.*; *Pismo L.dz. 7466/47/NDM NDMiOZ z dn. 31 października 1947 r.*
- ¹⁷⁰ MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 7; W. Paszkowski, *Województwo białostockie. Prace konserwatorskie*, OZ 1952, nr 4, s. 278-279; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 295. Jako datę odbudowy autorzy podają lata 1947-1949, natomiast J. Tołłoczko i Ł. Włoch wspominają o latach 1946-1951 [AWUOZB, Jerzy Tołłoczko, Łucja Włoch, *Białystok. Komora celna*, karta ewidencyjna zabytku, Białystok 1992, nr inw. 2632]. Błędą datę odbudowy podali Tołłoczko i Sylwanowicz przyjmując lata 1957-1959 [Por.: *Zabytki architektury...*, dz. cyt., s. 14].

- ¹⁷¹ MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 2; AWUOZB, Adam Dolistowski, Tadeusz Łukaszewicz, *Białystok. Dawna Rzemieślnicza Szkoła Żydowska*, karta ewidencyjna zabytku, 1979, nr inw. 0766. Autorzy karty zaznaczają, że prace związane z rozbudową prowadzono w latach 1965-67, inaczej niż u J. Stadnickiego, który podaje rok 1951.
- ¹⁷² MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 6; AWUOZB, *Projekt odbudowy parafialnego, zabytkowego kościoła w Choroszczy*, opr. S. Bukowski, L.T. Dąbrowski, br. daty, ołówki na kalce, nr inw. 1497; Zofia Piłaszewicz, *Choroszcz. Kościół i klasztor podominiński*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Białystok 1970, nr inw. 266, s. 1, 8, 16-17; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 298-299; *Spis kościołów...*, dz. cyt., s. 140 oraz materiały pana Jana Adamskiego z Choroszczy.
- ¹⁷³ MHB, *Ekspertyza konstrukcyjno-zabytkowa dotycząca zabezpieczenia zabytkowego budynku poklasztornego w Choroszczy*, opr. S. Bukowski, Z. Szmulik, Białystok 1968; AWUOZB, Z. Piłaszewicz, *Choroszcz...*, dz. cyt., s. 16-17, 22; Ewa Łuszczyńska, *Choroszcz. Budynek dawnego klasztoru*, karta ewidencyjna zabytku, 1978, nr inw. 0613.
- ¹⁷⁴ AWUOZB, *Choroszcz. Pałac Branickich – projekt szkicowy*, Białystok 1952, opr. S. Bukowski, nr inw. 1494; Elżbieta Żyłko, *Choroszcz. Zespół pałacowo-parkowy*. Dokumentacja historyczna, Warszawa 1962, nr inw. 262, s. 18-19; Antoni Oleksicki, Janina Poskrobko, *Choroszcz. Pałac Branickich*, karta ewidencyjna zabytku, 1987, nr inw. 2566; MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 6; Jan Glinka, *Choroszcz, letnia rezydencja hetmana w XVIII stuleciu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VI 1938, s. 178.
- ¹⁷⁵ MHB, Pismo L.dz. 6249/47/NDM NDMiOZ z dn. 22 września 1947 r., zlecające Bukowskiemu prace w Supraślu; AWUOZB, *Projekt rekonstrukcji części prawego skrzydła b. pałacu Chodkiewiczów w Supraślu*, 1949, nr inw. 933, opr. S. Bukowski; *Pałac Opatów w Supraślu. Projekt rekonstrukcji prawego skrzydła oraz Pałac Opatów w Supraślu. Projekt rekonstrukcji korpusu głównego*, skala 1:100, 1954, opr. S. Bukowski, nr inw. 935; Marian Kornecki, *Supraśl. Zespół pobazylianński*, karta ewidencyjna zabytku, 1979, nr inw. 0855; Zofia Piłaszewicz, *Supraśl. Zespół poklasztorny O.O. Bazylianów*, dokumentacja historyczno-architektoniczna, Białystok 1974, nr inw. 1713, s. 20; *Zespół poklasztorny w Supraślu. Zagadnienia konserwatorskie*, mps, nr inw. 974; MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 5; W. Kochanowski, *Pobazylianiski zespół architektoniczny w Supraślu, pow. Białystok, „Rocznik Białostocki”*, Białystok 1963, T. IV, s. 389-390.
- ¹⁷⁶ MHB, Pismo L.dz. 4711/47/NDM NDMiOZ z dn. 21 lipca 1947 r. zlecające Bukowskiemu prace przy zespole pokamedulskim w Wigrach; MLW, *Życiorys*-wersja 3, dz. cyt., k. 8; AWUOZS, Przemysław Marek Gartkiewicz, Józef Żeglicki, Stefan Sobaniec, *Wigry. Dokumentacja historyczna wstępna*, Warszawa 1959, nr inw. 629; Janusz Mackiewicz, *Wigry. Zespół poklasztorny kamedulów*, karta ewidencyjna zabytku, 1978, br. nr inw.; W. Kochanowski, *Architektura zespołu...*, dz. cyt., s. 155-156; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 297-298; *Materiały konserwatorskie...*, dz. cyt., s. 29, poz. 680, 693, 697.
- ¹⁷⁷ MHB, Pismo L.dz. 4701/46/NDM NDMiOZ z dn. 21 lipca 1947 r. skierowane do S. Bukowskiego; AWUOZB, Maria Giedz, *Kościół i klasztor pofranciszkański p.w. Wniebowzięcia Marii Panny w Drohiczynie*. Dokumentacja historyczno-architektoniczna, Białystok 1980, br. nr inw., s. 25-26.
- ¹⁷⁸ AWUOZŁ, Maria Giedz, *Łomża. Kościół katedralny p.w. św. Michała Archaniola*. Studium historyczno-architektoniczne, Białystok 1984, nr inw. 1655.
- ¹⁷⁹ *Łomża. Kościół katedralny p.w. św. Michała Archaniola. Projekt techniczny rekonstrukcji*, opr. Z. Filipczuk, pod kier. S. Bukowskiego, 1955 [w:] M. Giedz, *Łomża. Kościół katedralny...*, dz. cyt. [serwis fotograficzny – reprodukcja].
- ¹⁸⁰ Z relacji inż. arch. Zenona Filipczuka z Białegostoku.
- ¹⁸¹ W. Paszkowski, *Roboty konserwatorskie w katedrze łomżyńskiej*, „Ochrona Zabytków”, R. 10, 1957, nr 3 (38), s. 172-181; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia...*, dz. cyt., s. 296-297; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. IX: Województwo łomżyńskie, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1: M. Kałamajska-Saeed, *Łomża i okolice*, Warszawa 1982, s. 18-22.
- ¹⁸² AWUOZŁ, Maria Giedz, *Wystroj kościoła katedralnego p.w. św. Michała Archaniola*. Studium historyczno-architektoniczne, Białystok 1985, nr inw. 1655, s. 33 oraz M. Giedz, *Łomża. Kościół katedralny...*, s. 40-41.
- ¹⁸³ MHB, *Wieża kościoła w Krypnie – projekt*, opr. S. Bukowski, skala 1:100, 1946, tusz na kalce; Zofia Cybulko, *Krypno. Z dziejów kościoła parafialnego*, BKWB, 1996, z. 2, s. 44. Wiadomo także, że Bukowski zaprojektował szafę na paramenta kościelne w tymże kościele [informacja ks. emeryta Zenona Wesolowicza z Białegostoku].

- ¹⁸⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (seria nowa), T. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 3: M. Kałamajska-Saeed, *Kolno, Grajewo i okolice*, Warszawa 1988, s. 6-7; *Spis kościołów...*, dz. cyt., s. 206-207. Szerzej na temat odbudowy kościoła w Goniądzu: K. A. Jabłoński, *Kościół...*, dz. cyt., s. 59-60.
- ¹⁸⁵ AWUOZŁ, W. Boruch, *Hodyszewo, Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP*, karta ewidencyjna zabytku, Łomża 1989, nr inw. 797; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 2: M. Kałamajska-Saeed, *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, Warszawa 1986, s. 38; *Kościóły i kaplice...*, dz. cyt., s. 259 oraz informacje ks. Józefa Kaczyńskiego z Nowych Piekut.
- ¹⁸⁶ MHB, Projekty wystroju wnętrza do kościoła w Hodyszewie (ozalid na papierze podmalowywany gwaszem) oraz projekty wyposażenia wnętrza i detalu (ołówek i tusz na kalce), br. daty; MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 8 oraz J. Stadnicki, *Architekt...*, dz. cyt., s. 115, *Tenże, Pamięci...*, dz. cyt., s. 608.
- ¹⁸⁷ MHB, *Projekt rozbudowy kościoła w Trzciannem*, opr. S. Bukowski, skala 1:100, br. daty; AWUOZŁ, W. Boruch, P. Maliszewski, *Trzciannne, kościół p.w. św. Piotra i Pawła*, karta ewidencyjna zabytku, Łomża 1987, nr inw. 818; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. IX: *Województwo łomżyńskie*, red. Maria Kałamajska-Saeed, z. 1: M. Kałamajska-Saeed, *Łomża i okolice*, Warszawa 1982, s. 70; *Spis kościołów...*, dz. cyt., s. 229; Ks. Jan Nieciecki, *Budownictwo sakralne...*, dz. cyt., s. 95; *500 lat parafii Trzciannne 1496-1996*, Trzciannne 1996, s. 8.
- ¹⁸⁸ Archiwum Parafialne w Raczkach, *Projekt techniczny częściowej rekonstrukcji zabytkowego kościoła w Raczkach*, opr. S. Bukowski, 1963, ozalid [arch. L. Jarosz podaje, że był to projekt remontu kapitałnego wnętrza i został on zrealizowany nie w pełni (MLW, *Życiorys-wersja 3*, dz. cyt., k. 8). W rzeczywistości wedle projektów Bukowskiego zdołano przywrócić jedynie zamurowane drzwi pod amboną i skuć część ściany, co pozwoliło uzyskać tym samym planowane miejsce na katafalk]; AWUOZS, Dariusz Maciej Ambrosiewicz, *Raczki, kościół par. p.w. Przenajświętszej Trójcy*, karta ewidencyjna zabytku, 1990, nr inw. br.; *Schematyzm Diecezji Elckiej*, opr. Tomasz Ratajczak, Elk 1997, s. 230, ponadto informacje uzyskane od Piotra Puczyłowskiego – zakrystianina parafii w Raczkach.
- ¹⁸⁹ AWUOZB, *Inwentaryzacja malowideł ściennych synagogi w Tykocinie*, nr inw. 4980; patrz również: *Materiały konserwatorskie...*, dz. cyt., s. 26, poz. 593.
- ¹⁹⁰ AWUOZB, *Klasztor w Siemiatyczach – inwentaryzacja*, opr. S. Bukowski, Białystok 1954, nr inw. 880.
- ¹⁹¹ A. Czapska, *Nie istniejący dwór...*, dz. cyt., s. 199.
- ¹⁹² *Materiały konserwatorskie...*, dz. cyt., s. 26, poz. 580.
- ¹⁹³ Swoją opinię na temat architektury współczesnej i zabytkowej wyraził Bukowski w niepublikowanym felietonie *Nieporozumienia z architekturą*, który ze względu na uniwersalność wyrażonych w nim poglądów przytaczamy w aneksie *in extenso*.
- ¹⁹⁴ Z relacji M. Siedleckiej, J. Lempickiej, architekt K. Drewnowskiej oraz dra inż. Eugeniusza Masłowskiego i J. Stadnickiego.
- ¹⁹⁵ K. Siemiatycka, *Przedstawiamy...*, dz. cyt.
- ¹⁹⁶ MLW, Korespondencja S. Bukowskiego do J. Stadnickiego z dn. 09.11.76.
- ¹⁹⁷ Charles Jencks, *Ruch nowoczesny w architekturze*, Warszawa 1987, s. 37.
- ¹⁹⁸ A. Basista, *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Warszawa-Kraków 2001, s. 154.
- ¹⁹⁹ T. Giegier, *Tajemnice...*, dz. cyt., s. 17-21.
- ²⁰⁰ Z relacji J. Stadnickiego z Warszawy.
- ²⁰¹ MLW, Korespondencja S. Bukowskiego do J. Stadnickiego z dn. 14.10.74.
- ²⁰² H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt., s. 26.
- ²⁰³ Jan Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. VIII, 1946, nr 1-6.
- ²⁰⁴ H. Wilk, *Zabytki...*, dz. cyt., s. 26.
- ²⁰⁵ Tamże.
- ²⁰⁶ I. W. Łukaszewicz, *Konterfekt...*, dz. cyt., s. 6.
- ²⁰⁷ W roku 1988, na IX Ogólnopolskim Sympozjum Architektury Regionalnej uchwalona została tzw. *Karta Bojarska*, adresowana do czynników polityczno-administracyjnych wszystkich szczebli, do architektów, urbanistów i planistów oraz środowisk opiniotwórczych, z życzeniami, by ta dzielnica-ogród stała się miejscem powrotu dla tysięcy białostoczan, tętniła życiem i przyciągała turystów [A. Dobroński, *Białystok...*, dz. cyt., s. 200].

²⁰⁸ A. Oleksicki, *Odbudowa...*, dz. cyt., s. 18.

²⁰⁹ AMSB, Stanisław Bukowski, *Nieporozumienia z architekturą*, mps. Artykuł nie jest datowany, ale sądząc po sprawie, o jakiej wspomina w nim autor, a dotyczącej budowy hotelu *Orbis*, wywnioskować można, że pochodzi on z początku lat 70. XX w. W okresie tym, mimo wielu protestów ze strony białostockich środowisk twórczych i kulturalnych, próby wzniesienia przy ul. Marchlewskiego (ob. Pałacowa) kilkukondygnacyjnego hotelu zostały zrealizowane. Obiekt przez wiele lat stał w stanie surowym niezagospodarowany, rzekomo z powodu braku środków na jego wykończenie. Dopiero w latach 90. XX w. utworzono w nim funkcjonujący do dziś *Hotel Gołębiewski*. Decyzja o wzniesieniu wysokiego budynku przy głównej osi, łączącej XVIII-wieczne Nowe Miasto z zespołem pałacowo-ogrodowym Branickich, miała bez wątpienia charakter polityczny, podobnie jak zmiana przeznaczenia samego pałacu na siedzibę Akademii Medycznej.

THE ARCHITECTURAL OEUVRE OF STANISŁAW BUKOWSKI AGAINST THE BACKDROP OF THE EPOCH

The architect Stanisław Bukowski made a great contribution to the post-war reconstruction of historical monuments in the whole of north-eastern Poland, and his impact on the contemporary architecture of the Podlasie region remains prominent.

Stanisław Bukowski was born in 21 January 1904 in Rypin (voivodeship of Kujawy-Pomerania). In 1933 he graduated from the Department of Architecture at Warsaw Polytechnic, where he received the title of engineer of architecture. Immediately afterwards he worked for several months in the design studio of Prof. Czesław Przybylski. At the turn of 1933 he obtained a yearly scholarship from the Department of Architecture at Warsaw Polytechnic, enabling him to travel across a large part of Europe. Upon his return he worked during the academic year of 1934/1935 in the Department of Architecture at Warsaw Polytechnic as senior assistant to Prof. Franciszek Krzywda-Polkowski at the Chair of Architecture of the Interior and Landscape.

In 1936 S. Bukowski moved to Wilno where he was appointed to a post in the Municipal Town Planning Office; here, he stayed until 1940 as an assistant of Prof. Romuald Gutt, an outstanding architect, dealt primarily with the architecture of space, and took part in, i. a. designs concerning the regulation of the Cathedral Square in Wilno (1936-1937). Together with Prof. R. Gutt, Stanisław Bukowski designed the Comprehensive School building, maintained in the spirit of moderate modernism (1938-1939), a sports stadium (1938), and several villas. In Wilno, he also initiated work on historical monuments. In a closed competition announced in 1937 for a mausoleum of royal tombs in Wilno cathedral his design won first prize and was realised on the eve of the war.

After the outbreak of the second world war S. Bukowski was initially employed as a contract worker in construction work associated with planning and arranging the outlay of the Kulautuva resort; then worked as the head and chief architect of the Wilno branch of the Design-Town Planning Enterprise of the Socialist Lithuanian Republic, and took part in important engineering-construction undertakings (such as building a mound regulating the mouth of the Wilia to the Niemen).

At the beginning of 1945 S. Bukowski and wife settled down in Białystok, where he began working as one of the three architects entrusted with all the design-construction ventures in the whole voivodeship. His more than thirty-years long activity followed two courses: the reconstruction of historical monuments and design.

In the Atelier for the Conservation of Monuments of Architecture, which he headed in 1947-1949 and 1952-1958, S. Bukowski, together with a small group of coworkers, prepared projects for safeguarding and the subsequent reconstruction and conservation of devastated monuments, i. a. the Branicki palace in Białystok (rebuilding design, 1947-1955), the guest palace, 5 Kilińskiego Street (rebuilding design, 1947-1949), the Masonic Lodge building, 16 Kilińskiego Street (jointly with L. Jarosz, rebuilding design together with partial reconstruction, 1947-1952), the convent of the Sisters of Mercy, 5 Kościuszki Market Square (rebuilding design, 1947-1949), a burgher town house, 2 Sienkiewicza Street (rebuilding design together with W. Paszkowski, 1946-1952), the Armoury, 4 Kościuszki Market Square (rebuilding design, 1947-1949), the Jewish Artisan School, 41 Lipowa Street (expansion, 1965-1967), the town hall (interior design, 1955), and a design for the development of a row of houses in Kościuszko Market Square (jointly with Z. Filipczuk, 1955). Together with L. T. Dąbrowski, S. Bukowski was also the author of the first postwar plan of redesigning Białystok (1945-1946).

The name of Stanisław Bukowski is also linked with the reconstruction and conservation of monuments in the following localities: Łomża – cathedral (project of conservation and partial re-Gothicisation, together with W. Paszkowski and Z. Filipczuk, 1951-1958), Choroszcz – church (rebuilding design jointly with L. T. Dąbrowski (1946-1948), Wigry – former Cameldolite monastery church (rebuilding design, 1947-1953), Drohiczyń – a post-Franciscan monastery church (rebuilding design, 1946-1954), Supraśl – the Archimandrite monastery and palace (together with W. Paszkowski and Z. Filipczuk, 1947-1955), Hodyszewo – church (supervision of rebuilding, 1949 and interior design, 1960s), Trzcianné – church (expansion design, 1948-1949), Raczki – church (conservation and partial reconstruction design, 1964), Goniądz – church (supervision of rebuilding, 1945-1955), Krypno – church (project of rebuilding the tower, 1946), Gródek (interior design, 1960s) as well as the documentation and inventories of numerous historical monuments.

The second main domain was sacral and public utility architecture, i. a. in Białystok - the socialist realistic building of the Voivodeship Committee of the Polish United Workers' Party - the so-called Party House in Uniwersytecki Square (1951-1951), „Cristal” Hotel in 3 Lipowa Street (1951-1954), the Centre of Fire Brigade Training in 32 Lipowa Street (1950), the PKO Bank, whose design referred to prewar semi-modernism with elements of the decorative arts, 7 Kościuszki Market Square (1947-1951), the clinic of the St. Roch hospital in Antoniuk Fabryczny Street (about 1957) and a town house in 22 Kościuszki Market Square. The sacral objects include: the completed construction of the St. Roch church in Białystok, designed by Oskar Sosnowski (designs of stairs, arcades and interior, 1945-1962), modernistic churches in Dojlidy, a district of Białystok (1947-1955) and the village of Granne (1948-1962), churches maintained in the spirit of modernised historical forms in Chodorówka Nowa (1946-1952) and Przytuły (1950-1955), and the expansion of the chapel in 42 Poleska Street (end of the 1940s). Other noteworthy realisations outside Białystok include a vicarage in the manor-house style in the village of Raczki (1959-1960), and the organists' house in the village of Jałówka (1950s).

Many of Bukowski's designs were never implemented, such as the health and culture centre in Chlebiotki (1957), the churches in Białystok (Wiejska Street and in the St. Roch cemetery) in Czarna Białostocka, Puchały, Jezewo Stare, and Pogorzałki as well as a chapel in Krasowo-Częstki, commemorating the local victims of war.